DENKWIJZER DW

WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT
VAN DE CHRISTENUNIE

Jaargang 16 | Nummer 2 | september 2016

Interview met kardinaal Eijk

Autonoom sterven?

Mee met de mainstream

TTIP

Vrij om te sterven?

VOORwoord

Vrij om te sterven?

Er zijn onderwerpen, bijvoorbeeld het vrouwenkiesrecht, die definitief van de agenda mogen. Er zijn ook onderwerpen waarover we moeten blijven praten: zoals euthanasie.
Met het rapport *Voltooid leven* van adviescommissie-Schnabel is de politieke discussie over euthanasie niet voorbij. D66 kondigde aan met een initiatiefwetsvoorstel te komen, waarin euthanasie ook mogelijk wordt gemaakt voor ouderen die hun leven voltooid achten. In maart 2016 sprak Theo Boer de veertiende Groenlezing uit onder de titel *Vrij om te sterven. Nederland, religie en het zelfgekozen levenseinde*. In deze *DenkWijzer* wordt op die lezing gereageerd. Op pagina 29 vindt u een samenvatting – we hopen dat u de lezing die u als donateur thuisgestuurd kreeg, er weer bij pakt.

Er zijn mensen die menen dat je in het euthanasiedebat niet naar christenen hoeft te luisteren. Dat is onterecht: het al dan niet volledig afwijzen van euthanasie vormt geen aanleiding om niet te luisteren naar kanttekeningen bij euthanasie. Bovendien doet die houding geen recht aan de verschillen in posities. Er zijn gelovigen die euthanasie in alle gevallen afwijzen en er zijn gelovigen die dat niet doen. Net zo goed, zij het in andere verhoudingen, zijn er voorstanders, kritische voorstanders en tegenstanders te vinden onder niet-christenen. Tegelijk rijst de vraag of tegenstanders van euthanasie op hun beurt wel met meer dan een half oor luisteren naar argumenten van voorstanders van euthanasie.

In een studie naar het euthanasiedebat in Nederland vertelt een niet-gelovige criticus van euthanasie dat hij door voorstanders opzij werd geschoven als een katholieke fundamentalist. Want als je iets tegen euthanasie hebt, ben je gelovig. En als je gelovig bent, hoeven we niet naar je te luisteren. *Ad hominem* wordt dat in de argumentatieleer wel genoemd, een drogreden.

Pijnlijk. Want of palliatieve zorg genoeg geld krijgt, of er aandacht is voor mensen die niet zozeer dood, als wel een andere leven willen, zijn legitieme vragen. Niet-christenen en christenen zouden daar zich beiden druk om moeten maken.

Het doet er niet toe wie de argumenten aandraagt; als het terechte kanttekeningen zijn, tellen ze mee.

MIRJAM KOSTEN, EINDREDACTEUR

INHOUDSOPGAVE

04 - **'Onze opdracht is mensen helpen'** | INTERVIEW MET KARDINAAL EIJK

08 - **Autonoom sterven?** | MAARTEN VERKERK

14 - **De techniek de baas?** | DOEKE POST

18 - **'Omdat je christelijk bent'** | GERBERT VAN LOENEN

20 - **Mee met de mainstream** | ESMÉ WIEGMAN-VAN MEPPELEN

24 - **Levensbeëindiging: de wet, de feiten en de staat** | MARTIN BUIJSEN

30 - **Een welkome dood?** | ANNEMARIEKE VAN DER WOUDE

34 - **Een positief-kritische blik op TTIP** | ROB JONKMAN

44 - **'Je ogen openhouden naar de buren'** | INTERVIEW MET ERNA DE WOLFF

46 - **Proeven aan lokale politiek, iets voor jou?** | RIEKE ELSENBROEK

MR. G. GROEN VAN PRINSTERER STICHTING

WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VAN DE CHRISTENUNIE

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

DenkWijzer, studieblad van de ChristenUnie. Jaargang 16, nr. 2, september 2016.
Oplage: 6000 | ISSN: 1568-5845
DenkWijzer is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. DenkWijzer wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

- Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl
- DenkWijzer verschijnt 3 keer per jaar.
- Deadline kopij volgende nummer: 01-11-2016
- Donateurschap WI per 01-01-2015: € 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
- Donateur WI (kwartaalbetaling) € 9,00 mogelijk met aut. incasso.

*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie:
Martine Vonk (hoofdredacteur)
Bort Koelewijn (namens bestuudersvereniging)
Bernadette van den Berg (namens bestuurdersvereniging)
Wouter Langendoen (namens Tweede Kamerfractie)
Geert Jan Spijker (WI)
Mirjam Kosten (eindredacteur)

Vormgeving:
frivista | Amersfoort

Fotografie:
Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk:
Drukkerij De Bunschoter

Uitgave, redactie en administratie:
Mr. G. Groen van Prinsterer stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten:
Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G.Groen van Prinsterer stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: denkwijzer@christenunie.nl
www.wi.christenunie.nl
www.bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van DenkWijzer of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 oktober 2016 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2016
Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

‘Onze opdracht is mensen helpen om het lijden tot draagbare proporties terug te brengen’

Foto: Ramon Magold voor www.rkkerk.nl

DOOR MIRJAM KOSTEN EN GEERT JAN SPIJKER **Kardinaal Eijk promoveerde in de jaren tachtig op het onderwerp euthanasie. De publieke en politieke discussie over het onderwerp is niet meer dezelfde. We spreken hem in het bisschoppelijk paleis in Utrecht over euthanasie, christelijke hoop en het gebruik van christelijke argumenten in het politieke debat over euthanasie. Wat betekent barmhartigheid in dit debat?**

U promoveerde bijna dertig jaar geleden op euthanasie. Is het publieke debat over euthanasie veranderd?
Absoluut. In de jaren tachtig ging de discussie over de vraag of euthanasie in het terminale stadium van een somatische ziekte moest worden toegelaten. Op dit moment acht men euthanasie ook toelaatbaar bij niet-terminaal zieken en op grond van psychiatrische aandoeningen. Tevens is als gevolg van de doorgeschoten individualisering het accent steeds sterker op de autonomie van het individu komen te liggen. Nu zijn mensen vaak kritisch over de euthanasiewet van 2002 omdat je om het leven te (laten) beëindigen binnen het kader van deze wet nog altijd de medewerking van een arts nodig hebt. Dat zien veel mensen als een beperking van hun autonomie. Vandaar ook het initiatief Voltooid leven waarmee initiatiefgroep Uit Vrije Wil in 2010 betoogde dat mensen vanaf hun zeventigste de gelegenheid moeten krijgen om te vragen om middelen waarmee zij op elk desgewenst moment aan hun leven een einde kunnen maken wanneer zij dat voltooid achten. Dat betekent dat het besluit om uit het leven te stappen zoveel mogelijk bij het individu wordt gelegd. Die grotere nadruk op autonomie is een opvallend verschil met de jaren tachtig.

Prof. dr. Theo Boer zegt in de Groenlezing dat mensen, als ze echt autonomie ervaren en zelf dat drankje moeten nemen of die pil moeten slikken, een drempel zullen ervaren. Hoe ziet u dat?
Uiteindelijk neemt degene die om euthanasie of hulp bij suïcide vraagt het initiatief tot de beëindiging van het leven. Dat kan doordat de arts het dodelijke middel toedient, zoals bij euthanasie gebeurt, of doordat de arts middelen ter beschikking stelt die betrokkene dan zelf inneemt om het leven te beëindigen. In het eerste geval verricht de arts de levensbeëindigende handeling, in het tweede geval verleent hij daar medewerking aan. Qua morele beoordeling is het verschil tussen beide niet groot. Of het dan misschien toch nog een hele stap voor mensen is om zichzelf dat middel toe te dienen? Het kan zijn, maar dat is niet onderzocht voor zover ik weet. Misschien dat er ook een aantal mensen is dat daar helemaal niet zo'n probleem mee heeft. Het innemen van een dodelijk hoeveelheid medicamenten is immers tot op zekere hoogte – fysiek gezien – hetzelfde als het innemen van andere medicamenten. Ik weet niet of dat voor veel mensen psychologisch zo'n hoge drempel is.

Euthanasie is steeds vaker een optie. Kunnen we dat tij keren?
Een cultuur veranderen is heel moeilijk. Wat wij moeten doen is getuigen als christenen. Dat doen we niet alleen door de norm te stellen en te zeggen "euthanasie en suïcide zijn moreel ongeoorloofde handelingen". Je moet natuurlijk ook positief iets doen en proberen om mensen die onder lijden gebukt gaan, de helpende hand toe te steken, hen in hun lijden bij te staan en zo voorkomen dat ze in een situatie terecht komen waarin ze om euthanasie of hulp bij suïcide zouden kunnen vragen.

Wat kun je aan de situatie veranderen?
Onze opdracht is mensen helpen om het lijden tot draagbare proporties terug te brengen. Niet om het weg te nemen, dat kunnen we in veel gevallen gewoon niet, dat is een illusie.

U heeft eens gezegd dat christelijke hoop het houvast in lijden is. Vindt u het voorstelbaar dat iemand die lijdt, zonder die christelijke hoop, niet verder wil leven?
Je kunt je voorstellen dat iemand die ondraaglijk lijdt, niet gelooft in God en in een leven na de dood, op een gegeven moment tot de conclusie komt: "Het is genoeg geweest, ik zie geen reden om het leven voort te zetten". Vanuit dat perspectief is het wellicht voorstelbaar dat iemand wil sterven en daadwerkelijk zoekt naar wegen om het leven te beëindigen. Je kunt je ook voorstellen dat iemand verlangt naar de dood en dat is niet illegitiem. Het verlangen om te sterven komt ook bij christenen voor. Je mag in sommige omstandigheden ook aan God vragen of Hij je laat sterven. Maar dan leg je jouw lot in Zijn handen en vertrouw je je toe aan Zijn liefdevolle ontferming. Je mag vragen om verkorting van het leven, alleen je hebt niet het recht om het zelf te beëindigen.

Is door technologische ontwikkelingen het verschil tussen een natuurlijke dood en actieve levensbeëindiging nog wel duidelijk?
Ik denk dat je daar duidelijkheid over kunt verschaffen. Bij zorgvuldig omgaan met de middelen die ons ter beschikking staan om pijn te verlichten, met name bij palliatieve sedatie, blijft het onderscheid tussen beide helder. Door zware pijnstillende middelen toe te dienen kan het gebeuren dat het ademcentrum onderdrukt wordt en dat iemand daardoor sterft. Als de arts de dosis afstemt op wat nodig is voor de pijnbestrijding, en daar niet overheen gaat, dan is de intentie niet het beëindigen van het leven, maar dan accepteert hij de mogelijkheid dat het leven wordt verkort als een bijwerking. Bijwerkingen accepteren we in de geneeskunde.

Hoe ziet u dan palliatieve sedatie?
Soms kun je pijn alleen maar tot dragelijke proporties terugbrengen door het bewustzijn af en toe of continu te onderdrukken. Het Koninklijk Nederlands Medisch Genootschap heeft duidelijke richtlijnen geformuleerd voor het toepassen van palliatieve sedatie in de praktijk, mede om te voorkomen dat palliatieve sedatie en euthanasie door elkaar gaan lopen. De verleiding kan er zijn om toch een hogere dosis te geven dan nodig is voor de pijnbestrijding. Dan verschuift de intentie. Dan zou palliatieve sedatie veranderen in actieve levensbeëindiging, of levensbeëindiging zonder verzoek van de patiënt, als daar geen overleg over geweest is. Daar kan er een mistig gebied ontstaan. Maar als je genoemde richtlijnen zorgvuldig toepast, is er een duidelijk onderscheid tussen actieve levensbeëindiging en palliatieve sedatie.

Hoe kijkt u naar het gebruik van religieuze argumenten in het politieke debat over euthanasie?
Die argumenten zijn geldig, maar ze stuiten op onbegrip. Als een lid van de Tweede Kamer tijdens een Kamerdebat citeert uit de Heilige Schrift, dan is de reactie van een aantal Kamerleden: "De argumenten die u uit de Bijbel haalt, gelden voor u, maar wij geloven niet in de Heilige Schrift of we lezen die anders dan u." En dan is de discussie over. Ik vind wel dat we moeten getuigen, ook in de Kamer. Dat is niet altijd zo makkelijk, maar als wij het niet doen, wie doet het dan? Je moet je echter realiseren dat het goed is om ook andere, niet-religieuze argumenten te hanteren. Omdat je daardoor in discussie blijft met andersdenkenden. We moet proberen ook argumenten aan te dragen waarvan we mogen verwachten dat die door anderen ook begrepen worden.

Een zinvolle politieke discussie is dus mogelijk?
Wij katholieken geloven dat God bij de schepping in het hart van de mens de principes heeft gegeven voor moreel handelen. Bovendien kan de mens nadenken over zijn eigen wezen, over de wereld en over zijn verhouding met God. Op basis daarvan kan hij normen ontdekken voor zijn handelen. Zo kan de mens weten wat moreel goed handelen is, buiten de openbaring om. Ook mensen die geen christen zijn, delen een groot aantal morele uitgangspunten met ons. In diverse ethische stromingen en in praktisch alle culturen treffen we dezelfde morele basisprincipes aan. Dus buiten de openbaring om is het mogelijk om op basis van een filosofische mensvisie te beargumenteren waarom levensbeëindigend handelen in de vorm van euthanasie en suïcide ongeoorloofd is.

Kunt u een voorbeeld geven van hoe zo'n niet-religieuze argumentatie eruit ziet?
Praktisch elke ethische stroming neemt aan dat de menselijke persoon een 'essentieel goed' is en men hem daarom niet mag gebruiken als puur middel tot een doel. Menselijke personen moeten altijd worden bejegend als een doel op zich. De klassieke christelijke mensvisie houdt in dat het lichaam een 'essentiële dimensie' is van een menselijk persoon. Dat wil zeggen dat het lichaam *hoort* bij een menselijk persoon. Daaruit volgt dat als je het lichaam van de mens reduceert of degradeert tot een middel, dan degradeer je ook de menselijke persoon tot een middel. Bij actief levensbeëindigend behandelen, offer je het lichaam op, gebruik je het als middel om aan het lijden een eind te maken. In onze huidige cultuur zijn veel mensen dat niet met ons eens. Men ziet het lichaam als een object, als iets dat tegenover de mens staat. De eigenlijke menselijke persoon bestaat in die visie uit hogere hersenfuncties die het rationele bewustzijn en het autonome willen mogelijk maken. In deze mensvisie wordt het lichaam gezien als een object, een middel waarover hij, bijvoorbeeld als het lichaam door een ernstige ziekte is ontluisterd, kan besluiten dat het

‘We kunnen wel in alle objectiviteit een oordeel hebben over de handeling, maar nooit over de persoon’

zijn waarde heeft verloren en hij er door actieve levensbeëindiging afstand van kan doen. Over een filosofische mensvisie valt te discussiëren. Er zijn ook niet-christenen die het lichaam zien als een essentiële dimensie van de menselijke persoon.

Wat is de taak van de christelijke politiek volgens u in het politieke debat over euthanasie?
Ik denk op de eerste plaats getuigen. Of anderen ervan gediend zijn of niet, die moed moeten we gewoon hebben. Als christenen gaan we er vanuit dat er een universele waardigheid is van het menselijk leven. Dus hoe ontluisterd het leven ook is, door een ziekte of door een psychiatrische aandoening, men blijft een menselijke persoon en het leven blijft menselijk leven met een waarde. Deze universele waardigheid van het menselijk leven blijft altijd. Daarnaast moeten we ook kijken of we via de politiek toch mogelijkheden kunnen scheppen om het lijden tot draagbare proporties terug te brengen. Thomas van Aquino zegt: als iemand onder zeer kommervolle omstandigheden leeft, bijvoorbeeld zeer arm is en van alles te kort heeft, dan is het voor hem heel moeilijk om moreel verantwoordelijk te leven. Je zou mensen in staat moeten stellen om te leven volgens morele normen. Daar zijn een aantal mogelijkheden voor. Bijvoorbeeld het stimuleren van palliatieve zorg. Hierdoor worden mensen met ongeneeslijke aandoeningen in staat gesteld om hun leven voort te zetten en niet te vragen om de beëindiging van het leven.

Zetten we ons met dat christelijk getuigen niet buiten de politieke discussie, omdat anderen die gedachtegang niet kunnen volgen?
Het is een kwestie van prudentie, van praktische wijsheid. Het gaat ook om de manier waarop je dingen formuleert. Ik denk dat het voor een politicus geen kwaad kan om in een debat duidelijk aan te geven waar hij persoonlijk staat. Hij kan onomwonden zeggen: “Ik heb een christelijke levensovertuiging en op basis van mijn geloof in God ga ik ervan uit dat levensbeëindiging in de vorm van euthanasie of hulp bij suïcide ongeoorloofd is. Maar ik heb ook een aantal andere argumenten die ik graag aan u voorleg en met u wil delen.”
Ik denk dat mensen het ook wel op prijs stellen als je duidelijk aangeeft waar je staat. Want als je aankomt met niet-religieuze argumenten terwijl je eigenlijk een religieus standpunt hebt, dan riskeer je dat mensen die dat weten, zeggen: “Ja u brengt nu wel deze argumenten naar voren, maar dat is eigenlijk verhullend want u bent christen.”

De Paus heeft het jaar van de barmhartigheid uitgeroepen. Zou het niet van barmhartigheid getuigen als de kerk het toelaat als mensen door euthanasie willen sterven?
Barmhartigheid in de zin van vergevingsgezindheid betekent: vergeving van iets dat verkeerd is, een zonde. Als God een mens een handeling vergeeft, dan is die handeling een zonde. Laat dat voorop staan. Wij kunnen over euthanasie en hulp bij suïcide als handeling in alle objectiviteit vanuit de leer van de Katholieke Kerk zeggen dat moreel ongeoorloofde handelingen zijn en daar kunnen we ook argumenten voor aanvoeren. Maar je kunt je voorstellen dat iemand die in moeilijke omstandigheden verkeert en zich bedreigd voelt, geëmotioneerd raakt en angstig wordt. Dat maakt het voor mensen moeilijker om in vrijheid besluiten te nemen. Als de vrijheid is verminderd, is ook de persoonlijke schuld en de verantwoordelijkheid verminderd. Alleen God doorgrondt hart en nieren. Alleen Hij kan de persoonlijke schuld van mensen wegen. Hoe God kijkt naar de persoon, daar blijven wij volstrekt buiten. Als iemand euthanasie heeft gepleegd en vervolgens voor God komt te staan, dan weten we niet hoe God over hem oordeelt. We moeten twee dingen heel scherp uit elkaar houden. We kunnen wel in alle objectiviteit een oordeel hebben over de handeling, maar nooit over de persoon. Het oordeel over de persoon is alleen aan God.

Personalia

Dr. Wim Eijk is kardinaal en aartsbisschop van Utrecht. Hij studeerde geneeskunde en promoveerde in 1987 met een proefschrift over euthanasie. Tevens promoveerde hij in de filosofie in Rome op een proefschrift over de ethische aspecten van genmodificatie bij mensen. Daarnaast schreef hij mee aan het *Handboek Katholieke Medische Ethiek* (2010).

Autonoom sterven?

VERDOVING, RATIONALITEIT EN VERANTWOORDELIJKHEID

DOOR MAARTEN VERKERK **De Groenlezing van prof. dr. Theo Boer brengt het debat over euthanasie verder maar roept ook vragen op. Hoe ziet minder religieus denken over euthanasie eruit? Is 'relationele autonomie' niet beter op zijn plaats dan 'autonomie 2.0'?**

Op 2 maart 2016 sprak prof. dr. Theo A. Boer de veertiende Mr. G. Groen van Prinstererlezing uit onder de titel *Vrij om te sterven. Nederland, religie en het zelfgekozen levenseinde*. Een ongemakkelijke titel over een ongemakkelijk onderwerp. De titel is ongemakkelijk omdat deze zoveel open laat: is het een pleidooi voor de vrijheid om op een zelfgekozen moment te sterven of is het juist een pleidooi tegen die vrijheid? Ook de verbinding met religie is ongemakkelijk omdat in het maatschappelijke en politieke debat juist die verbinding ter discussie staat. Ten slotte, het onderwerp 'de dood' is zelf al ongemakkelijk. Aan de ene kant proberen we dit onderwerp bespreekbaar te maken en aan de andere kant proberen we het uit ons leven weg te bannen. Ik heb de uitgeschreven lezing met plezier gelezen. Boer stelt een lastig onderwerp op een gedurfde manier aan de orde. Met krachtige voorbeelden maakt hij duidelijk waar het om gaat. Zijn pleidooi om minder religieus over euthanasie te denken is op zijn minst opvallend. Ook zijn suggestie dat de patiënt zelf de mogelijkheden zou moeten verkennen om zijn leven eventueel te verkorten ligt niet voor de hand. Ten slotte vraagt zijn kritiek op adviescommissie Voltooid leven onder leiding van prof. dr. Schnabel om nadere doordenking.

Samenvatting

- De combinatie van het protestantisme en de tijdgeest verklaart het Nederlandse denken over euthanasie.
- Minder religieus denken over euthanasie geldt voor niet-christenen en christenen.
- Onze autonomie is ingebed in relaties met anderen.

We moeten beseffen dat deze discussie niet vrijblijvend is: het gaat om de vraag hoe de christelijke politiek met dit ongemakkelijke onderwerp moet omgaan. Het debat over de euthanasiewet zal in de Nederlandse politiek voorlopig niet verstommen. En het debat over 'voltooid leven' komt er nog aan.

In mijn bijdrage wil ik vier vragen aan de orde stellen:

1. Hoe komt het dat juist in het protestantse Nederland de euthanasiegedachte op zo'n liberale wijze voet aan de grond kreeg?
2. Moeten we inderdaad minder religieus over euthanasie gaan denken?
3. Wat betekent het woord 'autonomie' en welke verschuivingen vonden/vinden in die betekenis plaats?
4. Bevordert de Adviescommissie Voltooid leven euthanasie en houdt ze vast aan het monopolie van de arts?

Protestant Nederland

Boer geeft zeven argumenten waarom de euthanasiegedachte in Nederland zo'n vruchtbare bodem vond. Hij concentreert zich op de bijdrage van het protestantisme. Onder andere noemt hij de nadruk op het 'vrij-zijn van de wet' en de 'voorliefde voor de genade', de christelijke nadruk op het individu, de aandacht voor het hiernamaals en het beoefenen van de barmhartigheid. Naar mijn indruk geven deze factoren een goed inzicht in de bijdrage van het protestantisme. Maar ze geven geen verklaring waarom de euthanasiegedachte pas in de zeventiger jaren van de vorige eeuw kwam bovendrijven en waarom er enkele decennia later zo'n sterke liberale wetgeving geboren kon worden. Naar mijn gevoel spelen veranderingen in de tijdgeest een hoofdrol. Ik wil hierbij wijzen op drie ontwikkelingen: de Verlichting, de secularisatie en het individualisme.
De Verlichting nam op rigoureuze wijze afscheid van de Bijbel als moreel kompas: de bron voor de ethiek zou niet meer liggen in een geopenbaarde bron buiten de mens maar in het denkvermogen binnen de mens. Daarnaast droeg de Verlichting bij aan een groot geloof in de menselijke beheersing; ook rondom leven en dood.[1] In de jaren zestig van de vorige eeuw brak de secularisatie in Nederland door. De gevolgen werden zichtbaar in zowel het denken over 'God en zijn gebod' als in de afnemende kerkelijkheid. Zo steeg in de periode 1958 – 1980 het percentage buitenkerkelijken van 24 tot 50 procent.[2] Ten slotte werd de individualisering, die al diep in de geest van de tijd verborgen lag, in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw manifest: de gunstige economische ontwikkelingen maakte verdergaande individualisering mogelijk. Mensen zagen zichzelf steeds meer als individu en minder als lid van een gemeenschap.[3] Deze drie factoren hebben het protestantisme elk op een eigen wijze beïnvloed. De protestanten zijn ook door de Verlichting heengegaan, zijn beïnvloed door de secularisatie en het individualisme heeft doorgewerkt in de kerken. Mijns inziens zijn het juist deze onderstromen in de cultuur die begrijpelijk maken waarom de 'tijd rijp was' voor de euthanasiegedachte. Deze onderstromen maakten het mogelijk dat de door Boer genoemde factoren uit het protestantisme hun 'werk' konden doen. Het feit dat er een liberale versie van de euthanasiewet kwam, heeft mijns inziens te maken met de erfenis van de woelige zestiger jaren van de vorige eeuw waar D66 een duidelijke exponent van was.

Minder religieus

Boer stelt dat we minder religieus over euthanasie moeten gaan denken. Zijn belangrijkste argument is dat we ons moeten ontdoen van de 'verdovende' levensbeschouwelijke argumenten die de discussie frustreren. Hij doelt hierbij op de verdovende werking die uit kan gaan van de troost van het hiernamaals – 'straks wordt alles beter' – waardoor niet meer serieus over de problematiek wordt nagedacht. Voor alle duidelijkheid: die 'verdovende' argumenten vinden we niet alleen bij christenen maar ook bij seculiere burgers. Zoals de wens van een 'goede reis' voor mensen die geëuthanaseerd worden. Deze wens is een levensbeschouwelijke uitdrukking die mensen 'verdooft' en hen ervan weerhoudt om kritische vragen te stellen bij euthanasie.
In de voorbeelden die Boer geeft, gaat het niet om het gebruik van religieuze argumenten *an sich* maar om de ongewenste neveneffecten van die argumenten. Namelijk: ze verdoven de partijen die aan het debat meedoen en daarmee wordt de problematiek niet in zijn scherpte op tafel gelegd. Wat mij betreft mag deze lijn van denken

‘Op het moment dat in het debat het woord ‘autonomie’ valt, ontstaat er een sfeer waarin we alleen maar ‘ja’ mogen zeggen en kritische vragen over dat begrip het zwijgen wordt opgelegd’

in de toekomst verder uitgewerkt worden omdat debatten over de gezondheidszorg vol zitten van verdovende religieuze argumenten.
Ik zou nog een stap verder willen gaan. Het gaat niet alleen om religieuze argumenten die een verdovende werking op het debat hebben, maar ook om alle religieuze argumenten in dit debat. Zowel christelijke als seculiere burgers moeten geen religieuze argumenten in het debat inbrengen die door de andere deelnemers aan het debat niet op waarde geschat kunnen worden.

Belijdenis

Graag wil ik dit nader toelichten. Ik blijf daarbij dicht bij mijzelf. Mijn periode als lid van de Adviescommissie Voltooid leven kan gekarakteriseerd worden als ‘argumenteren zonder religie’. Dat wil zeggen, ik heb in het interne debat in de commissie nooit religieuze argumenten op tafel gelegd maar altijd argumenten die de leden zonder religieuze achtergrond als potentieel argument zagen waarmee ze het eens of oneens zouden kunnen zijn. Het gevolg was dat elk argument dat ik op tafel legde serieus besproken werd. Als ik het argument ‘leven is een gave van God’ op tafel had gelegd dan was de discussie snel beëindigd. Graag willen we als christenen door middel van religieuze argumenten God eer geven en zijn wetten – die goed voor iedereen zijn – naar voren halen. Toch geldt juist voor dit soort debatten: niet doen! Eigenlijk is de zin ‘leven is een gave van God’ geen argument maar een belijdenis. Je moet als christen weten wanneer je je geloof belijdt en wanneer niet.

Boek der natuur

Mijn reden om te ‘argumenteren zonder religie’ is niet alleen een politiek-praktische: over religieuze argumenten valt nauwelijks een debat te voeren. Een andere reden ligt in de belijdenis van de werkelijkheid als ‘boek van de natuur’ waar God de ‘auteur’ van is. In artikel 2 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) belijden we dat we God ten eerste kunnen leren kennen uit de schepping en ten tweede uit zijn Woord. Er is veel discussie over de verhouding tussen beide openbaringsbronnen. Het is opvallend hoe zorgvuldig de NGB belijdt: “Ten eerste door (…) Ten tweede … nog duidelijker en volkomener…” Het lijkt er op dat Guido de Brès elke discussie wil afsnijden over welke bron het belangrijkst is. In zijn visie zijn beide bronnen nodig. In het gereformeerde denken heeft de tweede bron altijd de prioriteit gehad. Mijns inziens ten onrechte.
Het was voor mij een uitdaging om in de Adviescommissie Voltooid leven geen religieuze argumenten te gebruiken. In de praktijk heb ik dat best lastig gevonden. Tegelijk ervoer ik ook een ‘reinigende werking’ op mijn eigen denken. Mijn diepe overtuiging is dat het leven een gave van God is: hoe zie ik dat terug in de werkelijkheid en welke betekenis heeft dat? Mijn diepe overtuiging is dat God de mens relationeel geschapen heeft: wat betekent dat voor menselijke relaties rondom euthanasie? Debatteren zonder religie dwingt je om vanuit het ‘boek van de natuur’ te laten zien dat de weg van euthanasie niet vanzelfsprekend is en dat die weg vol klemmen en voetangels is. Deze manier van debatteren schept ook ruimte: je kunt de religieuze argumenten – al dan niet verdovend – van de andere (seculiere) deelnemers in het debat scherp aan de orde stellen.
Het bovenstaande wil niet zeggen dat religieuze argumenten nooit in een debat gebruikt mogen worden. Er zijn momenten dat debatten op zo’n fundamenteel niveau gevoerd worden dat je alleen nog maar je geloof kunt belijden. Dat kan een geweldig mooi moment in een debat zijn: dan kijk je door het verstand heen in elkaars hart.

Verschuivingen in het begrip autonomie

Boer onderscheidt twee soorten autonomie. In zijn visie werd de autonomie van de jaren tachtig bepaald door de gedachte dat het individu autonoom kan kiezen en dat de overheid, de dokter en anderen die autonome keuze moet realiseren. Deze benadering van autonomie bestempelt hij, zonder dat woord expliciet te gebruiken, autonomie 1.0. In zijn visie heeft deze visie op autonomie haar beste tijd gehad. Hij pleit voor een visie op autonomie niet alleen betekent dat het individu zelf kiest maar die ook betekent dat het individu zelf zijn of haar keuze realiseert zonder anderen daarmee te belasten. De tweede vorm van autonomie noemt Boer autonomie 2.0. Voor een goed begrip van de discussie wil ik deze begrippen verder uitwerken en laten zien waar de kritische vragen liggen.
In het christelijke denken staat het begrip autonomie altijd in relatie tot God. Daarvoor wordt

weleens het woord 'theonome autonomie' gebruikt. De kern is dat de autonomie van de mens, om het nieuwtestamentisch te formuleren, ingebed is in het Koninkrijk van God. Met de opkomst van de Verlichting zien we een heel andere vorm van autonomie zijn intrede doen. Het gaat om een autonomie die ingebed is in de ratio van de mensheid: een verlichte autonomie. Deze vorm van autonomie komt het mooiste tot uitdrukking in de ethiek van Kant. Kant zegt dat je je zo moet gedragen dat je zou willen dat jouw gedrag tot algemene wet wordt. In de redenering van Kant zien we twee kernmomenten: de ethiek moet rationeel gefundeerd worden (en niet religieus!), en die rationele fundering leidt tot een wet die voor iedereen geldt.

Postmoderne autonomie

Met de opkomst van het postmoderne denken zien we een verdere verschuiving in het denken over autonomie. Ten eerste wordt de dominante positie van de ratio bekritiseerd. Ook wordt, misschien nog belangrijker, autonomie geïndividualiseerd: elk individu neemt autonoom zijn eigen beslissingen. In het denken van Kant zouden rationele overwegingen leiden tot wetten die voor iedereen gelden. Maar in het postmoderne denken is het 'voor iedereen' verdwenen: elk individu maakt zijn of haar eigen, autonome keuzen. Voor het gemak spreek ik hier van 'postmoderne autonomie'.

In zowel de theonome als de verlichte vorm van autonomie is er sprake van morele wetten die voor de gehele gemeenschap gelden. Vanuit dat perspectief gezien is het niet verwonderlijk dat in een samenleving met christelijke en verlichte wortels, zich de praktijk ontwikkelde dat als euthanasie wettelijk is toegestaan het ook logisch is dat die euthanasie gefaciliteerd wordt.

In de huidige discussie over euthanasie en in de discussie over 'voltooid leven', speelt de postmoderne invulling van autonomie de hoofdrol: ik als individu bepaal wat het doel van mijn leven is en wanneer mijn leven klaar is. Boer voegt daar voorzichtig aan toe: als je vindt dat je leven klaar is, maak er dan ook maar zelf een einde aan en doe geen beroep op anderen. Ik ben het met Boer eens dat mensen een grotere verantwoordelijkheid moeten dragen voor hun levenseinde. Ik begrijp ook dat Boer in dat kader pleit voor autonomie 2.0. Mijn bezwaar is dat in de 'autonomie 2.0 benadering' te veel postmoderne tonen doorklinken.

Allereerst, het begrip 'autonomie' is in het huidige debat al een 'religieus' begrip dat verdovend werkt. Op het moment dat in het debat het woord 'autonomie' valt, ontstaat er een sfeer waarin we alleen maar 'ja' mogen zeggen en kritische vragen over dat begrip het zwijgen wordt opgelegd. Verdovende religie. Vervolgens de 'postmoderne tonen'. Boer zal zeker geen pleidooi voeren voor een postmoderne autonomie. Maar zijn woordkeuze en zijn voorbeelden gaan in die richting. Ik zou liever kiezen voor een term waarin dat soort gedachten al vanaf het begin de pas wordt afgesneden.

Relationele autonomie

Postmoderne autonomie is een 'verdovende' illusie: elk mens is immers afhankelijk van andere mensen. Dat geldt niet alleen voor baby's en kwetsbare ouderen maar ook voor mensen in de kracht van hun leven. Iedereen is afhankelijk van anderen. Iedereen heeft relaties met anderen. Iedereen wordt mede gevormd door anderen. Vanuit dat perspectief bestaan er geen autonome keuzen: alle keuzen worden beïnvloed door anderen en alle keuzen hebben effect op anderen. Persoonlijk zou ik in het politieke debat liever kiezen voor de term 'relationele autonomie' waarmee uitgedrukt wordt dat autonomie ingebed is in en mede vorm krijgt door relaties. Het is een geweldige uitdaging om de huidige euthanasiepraktijk te doordenken vanuit het begrip relationele autonomie. Hoe verhoudt mijn autonomie zich tot die van de ander? Als ik autonoom ben en de dokter ook autonoom is mag ik hem of haar dan vragen mijn leven te beëindigen? Denkend vanuit Hippocrates mag ik de dokter vragen alle zorg te geven die nodig: tot aan palliatieve sedatie toe. Maar mag ik hem of haar vragen een handeling uit te voeren die mijn autonomie beëindigt en die ook de relatie met anderen (waaronder de dokter) beëindigt?

Adviescommissie Voltooid leven

Het kan niet anders dan dat Boer in zijn lezing ook ingaat op het advies van de Adviescommissie. Hij vraagt zich af of we wel "helemaal gelukkig moeten zijn" met dat advies en formuleert twee kritiekpunten. Hij stelt dat de commissie "mede naar aanleiding van de hevige protesten" echter niet moe wordt er op te wijzen "dat mensen die hun leven voltooid achten, in het algemeen wel bij de arts terecht kunnen". Ook stelt hij dat het

‘Eigenlijk is de zin “leven is een gave van God” geen argument maar een belijdenis’

rapport het monopolie van artsen bevestigt en daardoor bijdraagt “aan verdere druk op deze beroepsgroep”.
Ik weet niet of je ooit met dit soort rapporten ‘helemaal gelukkig’ kunt zijn. In elk geval: ik ben er gelukkig mee en sta achter het hele rapport.
De commissie heeft zich intensief beziggehouden met de euthanasiewet. We kwamen tot het inzicht dat de euthanasiewet zogenaamde ‘open normen’ kent. Het gaat hierbij om de begrippen ‘ondraaglijk lijden’ en ‘uitzichtloos lijden’. De wet geeft niet aan in welke situaties aan deze normen wordt voldaan en wanneer niet. Het zijn open normen: de praktijk moet steeds door de rechter aan de wet getoetst worden. De commissie constateerde – let hier op het woordgebruik: constateerde – dat er burgers zijn met een opeenstapeling van ouderdomsklachten die euthanasie krijgen omdat zowel de arts als de SCEN-arts ervan overtuigd is dat er sprake is van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. De commissie constateert dat een aantal van deze burgers ook aangeeft dat hun leven voltooid is. Het probleem ligt niet in deze constatering. Als er al een probleem is – wat op dit moment niet duidelijk is – dan zou dat kunnen liggen in het feit dat het Openbaar Ministerie de toepassing van de open normen met betrekking tot een stapeling van ouderdomsklachten niet door de rechter aan de wet heeft laten toetsen. Ik kan de kritiek van Boer, dat de commissie benadrukt dat je met voltooid leven bij de arts terecht kunt, wel plaatsen. Maar die kritiek gaat mijns inziens aan het echte probleem voorbij: de interpretatie van open normen moet steeds weer door de rechter aan de wet getoetst worden.

Monopolie van artsen

Ik ben het oneens met de kritiek van Boer dat het rapport het monopolie van artsen bevestigt en de druk op de beroepsgroep doet toenemen. Wie het hele rapport doorleest ziet dat er meerdere voorstellen gedaan worden om de druk op artsen te verminderen. Als eerste om bij complexe situaties naast de SCEN-arts een tweede deskundige in te schakelen. Als tweede, en dat past helemaal in het denken van Boer, om de praktijk te verleggen van ‘levensbeëindiging op verzoek’ (waarbij de arts de dodende handeling uitvoert) naar ‘hulp bij zelfdoding’ (waarbij de patiënt zelf de dodende handeling uitvoert). Daarnaast constateerde de commissie dat de wet zelfdoding niet verbiedt. Ook worden verschillende manieren van zelfdoding besproken. Toch voerde de commissie terecht geen pleidooi voor eigen regie op dit punt. De reden daarvoor ligt in het mogelijke misbruik. Vandaar dat de commissie pleitte voor handhaving van de huidige euthanasiewet en niet voor verruiming van de mogelijkheden tot zelfdoding.

Conclusie

De lezing van Boer over de vrijheid van sterven is van grote betekenis voor het debat over euthanasie en over het komende debat over het door D66 aangekondigde voorstel ‘voltooid leven’. In mijn bijdrage heb ik enkele elementen van zijn lezing gearticuleerd, genuanceerd en van een aanvullende onderbouwing voorzien. Ik kom tot de volgende conclusies: De euthanasiegedachte kreeg in het protestantse Nederland op liberale wijze voet aan de grond door een combinatie van de tijdsgeest en typische protestantse factoren.
Debatten over euthanasie en voltooid leven zouden een minder religieus karakter moeten krijgen. Dit geldt zowel voor de bijdrage van christenen als voor de bijdrage van niet-christenen.
Het woord ‘autonomie 2.0’ is minder geschikt om het huidige debat over euthanasie te voeren omdat te veel postmoderne tonen meeklinken. Het woord ‘relationele autonomie’ is geschikter.
De kritiek van Boer op Adviescommissie Voltooid leven is onterecht. De commissie bevordert euthanasie bij voltooid leven niet en houdt terecht vast aan het monopolie van de arts bij euthanasie.

Noten

1 Zie o.a. L. Ferry. (2007). *Met andere ogen kijken naar je leven.* Amsterdam: Arbeiderspers.
2 SCP. (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland.* De Haag.
3 Zie o.a. N. Elias. (1995, derde druk). *Het civilisatieproces.* Utrecht: Het Spectrum.

Auteur

Prof. dr. Maarten Verkerk maakte deel uit van de Adviescommissie die in opdracht van ministers van Volksgezondheid, Welzijn & Sport en de Veiligheid & Justitie in februari 2016 het rapport *Voltooid leven* publiceerde. Hij is bijzonder hoogleraar Christelijke Wijsbegeerte aan de Technische Universiteit Eindhoven en Universiteit Maastricht en lid van het bestuur van VitaValley, een innovatienetwerk in de zorg.

De techniek

Casus 1

Hij was begin vijftig, een succesvolle ondernemer. Hij genoot van het leven met vrouw en kinderen. En toen, plotsklaps, sloeg het noodlot toe. Longkanker werd vastgesteld. Met overal uitzaaiingen; eigenlijk niets meer aan te doen. Hij liet zich niet van de wijs brengen en zei dat hij uitgebreid de strijd zou aangaan met de indringer in zijn lijf. Hij bezocht artsen die aan zijn zijde stonden om de oorlog tegen de kanker te voeren. Hij werd doodziek van de behandeling, maar hij ging door en kreeg medicijnen die nog niet eens goed waren uitgetest. Nieuwe technologie werd in stelling gebracht. De kanker moest terrein prijsgeven, maar de patiënt leverde veel van zijn energie in. Hij wilde niet toegeven en vroeg zijn arts om alles uit de kast te halen, om het leven te verlengen. Hij wilde en kon niet toegeven aan de gedachte dat deze ziekte hem naar het einde zou brengen, en dat hij de oorlog tegen de ziekte zou verliezen. De strijd duurde een jaar. Na een jaar moest hij zijn verlies erkennen.

Casus 2

Een 78-jarige man, altijd gezond geweest, ontdekte dat hij gewicht verloor. Het eten smaakte ook minder goed. Na onderzoek in het ziekenhuis kreeg hij de boodschap dat er een kanker was gevonden in zijn maag met uitzaaiingen in lever en botten. De oncoloog kwam met een voorstel om de zaak grondig aan te pakken met bestraling, chemotherapie en daarna een operatie. Na de eerste schrik besefte hij dat zijn leven naar het einde ging. Geen oorlogszuchtige taal over de strijd tegen de kanker maar acceptatie, niet passief berustend, maar heel bewuste keus. Hij wist hoe erg de bijverschijnselen van de behandeling konden zijn. Hij zou er ziek van worden. Dat wilde hij niet want de tijd die hem nog restte, wilde hij benutten om de kinderen en kleinkinderen te vertellen hoe mooi zijn leven was geweest en hoe men door positief denken dat leven kon verrijken. Dat heeft hij gedaan en heeft een jaar gehad waarin met al de verhalen over zijn leven naar zijn einde toegeleefd heeft.

DOOR DOEKE POST

Medische techniek zorgt ervoor dat we steeds ouder worden. Maar ook met alle ontwikkelingen zijn we de dood niet definitief te slim af: we kunnen veel, maar niet alles. Hoe verhoudt de medische techniek zich tot het mens-zijn? Kunnen we nog sterven?

de baas?

We zijn dood te slim af, denken we

Twee totaal verschillende 'eindverhalen', twee heel verschillende opvattingen over de laatste levensfase. Twee verschillende manieren van omgaan met de technologische mogelijkheden. Vooral bij de eerste patiënt zien we de inzet van technologische wapens in de strijd. Dat is ook wel voor te stellen: die man was pas vijftig jaar en er zijn ook steeds meer medische mogelijkheden die we kunnen inzetten.

In toenemende mate zien we dat mensen met een terminale ziekte de strijd aangaan. Immers de geneeskunde is zo machtig en kan zo veel. "Het is toch niet voorstelbaar dat de dokters mij niet kunnen genezen" zo hoorde ik als huisarts vaak.

De afgelopen decennia is de levensverwachting verlengd tot voor de vrouw 83 jaar en voor de man tachtig jaar. De prognose is dat we in de jaren vijftig van deze eeuw de negentig jaar zullen bereiken. Aan het eind van deze eeuw hebben de baby's die dan geboren worden een levensverwachting van ver boven de honderd jaar. Naast de verbeterde omgevingsfactoren als leefstijl, milieu en verhoging van de welvaart, is het de geneeskunde die een revolutionaire ontwikkeling doormaakt. De biotechnologie geeft mogelijkheden om in de lichaamscellen in te grijpen en de chromosomen te beïnvloeden. Aan het uiteinde van chromosomen bevinden zich telomeren. Bij elke celdeling slijten die iets af. De cel sterft als de telomeer is verdwenen. Door het beïnvloeden van die telomeren kan de cel langer leven en gaat veroudering langzamer. Door de nieuwe ontwikkelingen in de biotechnologie zal men in staat zijn de genen te manipuleren. Men kan mensen maken 'naar ons beeld'. 'Ongezonde' genen worden vervangen door 'gezonde' genen. Mensen worden verbeterd (*human enhancement*). Nieuwe weefsels worden in productie genomen. Miniatuurorganen, *organoids*, kunnen hart-, lever-, darm- of hersenfuncties nabootsen en overnemen.

Daarnaast zal de biotechnologie in combinatie met

3D-techniek vanuit de stamcellen nieuwe organen kunnen kweken. Bij leverafwijkingen wordt de zieke lever vervangen door een nieuw gekweekte lever. Bij een muis is het al gelukt om een gezonde, gekweekte nier te implanteren.

Nanotechnologie

Een tweede revolutie is die van de nanotechnologie. Men is in staat op de schaal van een bloedcel een robot te maken, de nanobot, die als een 'laboratorium' in het lichaam fungeert. Alle afwijkingen die zich aan de nanobot presenteren, worden direct gesignaleerd en zo nodig verholpen. Daarnaast werkt men op dit moment ook aan robots die medicijnen in het lichaam kunnen vervoeren.

TECHNOLOGISCHE REVOLUTIES IN DE GENEESKUNDE

1. Biotechnologie
   - In kaart brengen van genen
   - Gentherapie
   - Genetische manipulatie
   - Stamceltechnologie: nieuwe weefsels en organen maken
   - 3D bioprinten
   - Mensverbetering: human enhancement

2. Nanotechnologie: robots op nanoschaal
   - Nanobots; lab-on-chips
   - Scanobots
   - Nanoreparatiebots

3. Verouderingsonderzoek
   - Telomerenonderzoek
   - Onderzoek naar invloed van vrije radicalen
   - Levensverlengende methodieken

4. Cognitieve wetenschappen
   - Geheugenchips
   - Deep Brain Stimulation bij de ziekte van Parkinson
   - Zintuigstimulatie
   - Prothese verbinden met hersenen

Vervolgens krijgen we de scanobots. Deze worden in het bloed gebracht om een cellen die kanker gaan worden, te signaleren en te vernietigen. Naast deze revoluties op het terrein van biotechnologie en nanotechnologie zien we ook ontwikkelingen op het terrein van het brein en de cognitieve wetenschappen, evenals bij de informatietechnologie. Vooral de fascinatie voor het brein speelt momenteel een grote rol. Men probeert kunstmatige intelligentie te implanteren via een chip in de hersenen, zodat in de toekomst het korte termijngeheugen zou kunnen worden vervangen. Een oplossing voor dementie?

Menselijk sterven

Met al deze nieuwe ontwikkelingen lijkt het erop dat over een aantal decennia ons lichaam meer bestaat uit technologie dan uit biologie. De mens wordt een *cyborg*, een cybernetisch organisme, een soort 'man van 6 miljoen', die in een serie uit de jaren zeventig na een zwaar ongeluk voor zes miljoen dollar technisch herbouwd werd.
Wat zijn de consequenties van deze ontwikkelingen? Het aantal ouderen zal gigantisch toenemen, meer dan men nu verwacht. Nu zal over dertig jaar één op de vier Nederlanders ouder dan 65 jaar. Maar met deze nieuwe ontwikkelingen zal dat getal hoger worden en zal het aantal honderdjarigen fors gaan toenemen. Die ouderen zullen meer technologie gaan inzetten om de dood te slim af te zijn, zoals ik in mijn boek *De dood te slim af. Bezinning op nieuwe medische technologie* (2014) beschrijf. De dood als een onvermijdbaar gegeven zal steeds minder aanvaard worden. Maar wat moet de mens van de toekomst hier mee?
De technologie overlapt en verhindert vaak de keuzes die we als mens moeten maken aan het eind van het leven.

Keuzen aan het eind van het leven.

Techniek zal een steeds grotere rol gaan spelen. Op het terrein van kanker hebben technische ingrepen het doel om het leven te verlengen. We zagen dat in de voorbeelden aan het begin van dit artikel. Steeds meer nieuwe medicijnen komen op de markt, steeds meer ingewikkelde operaties worden uitgevoerd en steeds meer technische instrumenten omringen het ziekbed. Mensen zijn soms nauwelijks meer te bereiken vanwege alle slangen en apparatuur. Columnist en ouderenarts

Bert Keizer heeft in *Trouw* meermalen de verzuchting geslaakt dat men tot aan het graf bezig is met het verwijderen van al die apparatuur. Soms vergeten dokters dat het leven eindig is. De zieke krijgt de tijd niet om zich rustig voor te bereiden op het einde. Liggend tussen allerlei slangen en apparaten lijkt de zieke te veranderen in een verlengstuk van de moderne technologie.
Het teveel aan techniek zouden we moeten afremmen als het einde in zicht is. Ja, de medische ontwikkelingen moeten zeker doorgaan. We hebben er veel heil van te verwachten in de bestrijding van ziekten. Maar het grote gevaar is dat we de technologie de baas laten zijn omdat we te sterk vertrouwen op die technologische mogelijkheden. We komen niet aan sterven toe, en zeker niet aan een bezinning op dat komende einde. De mens lijkt zo in de ban van overleven, dat er geen ruimte is voor waardig afscheid nemen van het leven, van familie en vrienden.

Tijd om te sterven

Natuurlijk is er veel meer te kiezen dan vroeger. Daarin zullen patiënt en arts samen beslissingen moeten nemen, waarbij de patiënt de regie moet houden en de arts als adviseur optreedt. De arts is de expert die de weg kan wijzen, maar hij beslist niet. Onze tweede patiënt is een duidelijk voorbeeld van iemand die zelf de regie nam. Dat vergt een goede vertrouwensband met de behandelend arts en uitgebreid overleg over de technische mogelijkheden. Het is belangrijk dat mensen zich tijdig realiseren wat er mogelijk is en in een wilsbeschikking hun keuze vastleggen. Een bezinning op welke keuzes er moeten worden gemaakt, kan al beginnen als men nog gezond is. Soms zal de patiënt door willen gaan met de behandeling, terwijl de arts adviseert om de behandeling te staken wanneer die medisch niet meer zinvol is. De arts en patiënt zullen samen moeten bespreken wat de beste keus is. Bij onze eerste patiënt, die ook de regie nam, werd er gekozen voor het doorbehandelen, bij de tweede patiënt voor het stoppen, beide keuzes kwamen in overleg tot stand.

Leven teruggeven

Op individueel terrein moet de politiek zich niet bemoeien met de behandeling van patiënten, behalve op het vlak van de kwaliteit van de zorg. Wel zal ze de ontwikkelingen van de techniek in de geneeskunde meer dan tot nu toe moeten reguleren. Wetenschap en techniek lijken een eigen weg te gaan. Politici zullen er voortduren op moeten wijzen dat er gevaarlijke kanten zitten aan deze ontwikkelingen, dat de mens steeds meer een cyborg gaat worden en zijn menselijkheid kwijtraakt.
Hoe kunnen we dit voorkomen? Sommigen wijzen erop dat de inbreng van de ethiek te gering is. Of alles moet en mag wat kan, wordt te weinig besproken. Ethica Neelke Doorn stelde voor dat bij alle nieuwe researchvoorstellen vanaf het begin een ethicus aanwezig is om kritische vragen te stellen.[1] Ik onderschrijf haar ideeën.
Bij deze ontwikkelingen gaat het ook om onze de visie op de mens. Die visie speelt een rol in wat er wel en niet mag en moet. De mens, zo is mijn visie, is een individu dat in relatie staat met, andere mensen, zoals de Joodse filosoof Buber zegt. Dat is de horizontale relatie. Maar hij staat in verticale lijn ook in relatie tot God, of zo anderen het noemen, het Transcendente of de Eeuwige. Voor mij geldt dat binnen die relaties de verantwoordelijkheid een centrale rol moet spelen. Dat geldt voor de onderzoeken naar nieuwe technieken, maar dat geldt zeker ook voor beslissingen die we nemen bij ernstige, levensbedreigende ziekten. Mogen we misschien het leven aan de Schepper teruggeven?

Noot

1 Zie: N. Doorn. (2011). *Moral responsability in R&D networks*. Delft: 3TU.Centre for Ethics and Technology.

Auteur

Prof. dr. Doeke Post was huisarts en is emeritus hoogleraar Sociale Geneeskunde aan Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef over het levenseinde *De dood komt steeds later. Het einde van het leven in discussie* (2015), *De dood te slim af ! bezinning op nieuwe medische technologie* (2014) en Met het oog op het einde. De praktijk van de laatste levensreis (2013). Nijmegen.

‘Omdat je christelijk bent’

DOOR GERBERT VAN LOENEN **“Ik neem aan dat je dit zegt omdat je christelijk bent.” Als een christen een kritische vraag stelt over euthanasie en hulp bij zelfdoding, kan hij deze reactie verwachten. Voor je het weet zit je gevangen in een retorisch frame. Al snel krijg je als antwoord: “Ik respecteer je geloof, maar ik ben niet christelijk en kan dus niet zo veel met jouw standpunt.” Hoe kun je voorkomen dat je zo in de houdgreep wordt genomen?**

Die vraag is urgent nu D66-Kamerlid Pia Dijkstra heeft aangekondigd met een initiatiefwetsvoorstel te komen dat hulp bij zelfdoding mogelijk maakt voor wie zijn leven voltooid acht. Als christenen in de discussie over haar voorstel gehoor willen vinden, zullen ze argumenten moeten kiezen die ook voor niet-christenen acceptabel zijn. Drie mogelijkheden dienen zich aan.

‘Dit zet kwetsbare mensen onder druk’

Mensen worden gepest, zwartgemaakt en buitengesloten, soms zo erg dat ze aan de zin van hun leven gaan twijfelen. Als zelfdoding dan wordt gefaciliteerd, kan discriminatie dodelijk worden. Zo noemde de directeur van euthanasievereniging NVVE mensen met alzheimer herhaaldelijk “zombies in poepluiers”.[1]

De Adviescommissie Voltooid leven baseerde haar advies om geen hulp bij zelfdoding mogelijk te maken mede op het gevaar dat druk ontstaat op kwetsbare mensen. “Ondanks de positieve connotatie van het begrip ‘voltooid leven’ zal het in de praktijk toch vooral gaan om mensen die naar hun aard of situatie toch al kwetsbaar zijn en vaak ook afhankelijk van de hulp van anderen. Zij hebben recht op bescherming tegen de druk of de verleiding om te kiezen voor levensbeëindiging. Het recht om er te zijn geldt onverkort voor wie er is.”[2]

Het is niet altijd zelfbeschikking als iemand zegt dood te willen, mensen kunnen elkaar de dood injagen met harde opvattingen over wat waardig leven is. Laten we liever zorgen voor een samenleving met ruimte voor iedereen, inclusief de meest lastige medemens.

‘Je moet kunnen loslaten’

Veel mensen proberen koste wat het kost greep te krijgen op hun leven. Dat moet geluk brengen, want als er geen geluk meer in zit, wordt het leven zinloos. De liefde, je lichaamsvormen, je gezondheid, je rijkdom, het kind dat je krijgt: alles proberen mensen in hun greep te krijgen om het grootst mogelijke geluk af te dwingen. Zo dreigt de mens een controlfreak te worden. Die ontwikkeling lijkt Pia Dijkstra door te willen trekken door ook de dood tot eigen verantwoordelijkheid te maken. Plaats hiertegenover iemand die zich kan overgeven, die de controle over het leven kan loslaten. Die haar kind accepteert zoals het is, over haar lichaam soms de schouders ophaalt, die weet dat werkloosheid niet altijd je eigen schuld is, die dankbaar is voor het mooie dat haar overkomt. Die is wellicht gelukkiger dan wie koste wat het kost het eigen geluk wil afdwingen.

‘Het gaat te snel’

Een derde argument dat je kunt inbrengen, is dat de ontwikkelingen rond levensbeëindiging snel gaan in Nederland. Elke grens die we trekken, blijkt weldra achterhaald. Zo schermen de voorstanders van hulp bij zelfdoding aan wie zijn leven voltooid acht nu met een leeftijdsgrens. In sommige voorstellen moet je zeventig, in andere ook tachtig zijn voor je in aanmerking komt voor hulp bij zelfdoding. Die grens is boterzacht, erkennen de voorstanders. Petra de Jong, op dat moment directeur van de euthanasievereniging NVVE, zei eind 2014: “Die leeftijdsgrens is niet houdbaar. Vervolgens krijg je dan altijd gelijk discussie over een achttienjarige, maar daar willen we het niet over hebben. Het gaat echt over voltooid leven.”[3] Eerder zei Dick Swaab, ook hij is een strijder voor zelfdoding, tijdens een bijeenkomst van gelijkgezinden: “De leeftijdsgrens is willekeurig. Onder ons gezegd, we hebben de leeftijdsgrens uit pragmatische overwegingen opgenomen, om de kans op een meerderheid in het parlement te verhogen.”[4] Uiteindelijk zal elke leeftijdsgrens arbitrair blijken, en zal hulp bij zelfdoding voor senioren uitmonden in hulp bij zelfdoding voor alle leeftijden. Zo is eerder ook in de euthanasiepraktijk de grens in Nederland steeds verlegd. Aanvankelijk ging het in de jaren tachtig om euthanasie bij mensen die lichamelijk lijden, en bij het volle bewustzijn een arts verzoeken om hun leven te beëindigen. Al snel werd ook psychisch lijden geschaard onder de categorie leed die vermeden mag worden door een eind te maken aan het leven. De laatste jaren is euthanasie bij mensen met dementie en psychiatrische aandoeningen gebruikelijker worden. Ook is, in rechtspraak en in protocol, levensbeëindiging bij baby’s gerechtvaardigd geacht indien zij ernstig lijden. En in 2015 stelde de Nederlandse Vereniging voor Kindergeneeskunde dat ook levensbeëindiging bij kinderen tussen een en twaalf jaar mogelijk moet zijn.
Of je nu positief of negatief oordeelt over deze verschillende vormen van levensbeëindiging, niemand kan ontkennen dat heel grote stappen zijn gezet in dertig jaar. Pleit daarom voor een pas op de plaats. Je uit dan geen fundamentele kritiek, je pleit alleen voor enig conservatisme in een zaak van leven en dood.

Bij deze argumenten spelen op de achtergrond christelijke waarden. Het gaat om solidariteit met mensen die worden buitengesloten zoals ooit de melaatsen, om acceptatie dat niemand zijn leven helemaal in eigen hand heeft, en om een poging iets overeind te houden van het ‘Gij zult niet doden’. Het zijn tegelijkertijd argumenten die je kunt delen met niet-christenen.

Noten

1. R. Jonquière. (2008, 10 mei). Mens wil geen uitstel, de *Volkskrant* en E. Etty. (2008, 26 april). De stelling van Rob Jonquière: aanvaard alle consequenties van een waardig einde, *NRC Handelsblad*.
2. P. Schnabel, W.J. Schudel., (…) M.J. Verkerk. (2016). *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag: Rijksoverheid,. 140-141.
3. G. van Loenen. (2015). *Lof der onvolmaaktheid*. Utrecht: Ten Have, 59.
4. Bijeenkomst van Uit vrije wil en Humanistisch Verbond, 9 november 2010, Amsterdam, de Rode Hoed.

Auteur

Drs. Gerbert van Loenen is journalist en auteur van onder meer *Lof der Onvolmaaktheid* (2015) en *Hij had beter dood kunnen zijn. Oordelen over andermans leven* (2009).

DOOR ESMÉ WIEGMAN-VAN MEPPELEN

Prof. dr. Theo Boer heeft met zijn Groenlezing *Vrij om te sterven* een prikkelende bijdrage geleverd aan het debat over het levenseinde. De lezing vermeerdert onze kennis en brengt ons bezinning. Naast waardering voor de lezing bleef ik ook met een ongemakkelijk gevoel zitten. Plaatst deze lezing christenen niet op achterstand in het debat?

De uiteenrafeling van het protestantisme in de invloed op de cultuur is knap weergegeven door Boer. Hij gaat in op de grote stromingen door te verwijzen naar officiële publicaties van hervormden en gereformeerden. Hij stelt dat andere stromingen ondervertegenwoordigd en buiten beeld waren van commissies die voorbereiden werk deden. De minderheid met bezwaren werd niet serieus genomen. Juist als hoogleraar verbonden aan een Professor Lindeboom leerstoel had Boer die stromingen mogen benoemen. Het seculariserende protestantisme was de aanleiding voor het ontstaan van organisaties van 'radicale protestanten' als de Evangelische Omroep, het opinieblad Koers, De Evangelische Hogeschool en de Nederlandse Patiënten Vereniging. Was hun verzet werkelijk in de marge en buiten beeld van de voorbereidende commissies? Ik durf het te betwijfelen. Alleen al de stille tocht in 2001 met duizenden deelnemers en de verdeeldheid binnen het CDA ten aanzien van de euthanasiewet zijn tekenend. Er was destijds scherpe oppositie tegen de euthanasiewet van 2001.

Radicaal of mainstream?

Remco van Mulligen schrijft in zijn proefschrift over 'radicale protestanten'. In een lezing zegt hij over de positie van die radicale protestanten ten opzichte van de maatschappij: "De samenleving was tot de jaren tachtig zeer gepolariseerd. De sfeer sloeg vanaf de jaren tachtig echter om. Dit is de periode waarin in de hele maatschappij ideologie minder belangrijk werd. Onder orthodoxe protestanten die actief waren in de media, de politiek en elders gebeurde hetzelfde. Niet langer was het 'wij tegen de rest van de samenleving. Dat schiep ruimte voor een inhoudelijke verschuiving, bijvoorbeeld over vrouwenemancipatie en over homoseksualiteit."[1]

Mee met de **mainstream**

Dat proces voltrok zich ook in het denken over euthanasie. Nu de euthanasiegedachte steeds breder en algemener ingang vindt in onze samenleving, zie ik dat ook gebeuren onder de achtervan van de Evangelische Omroep, de Evangelische Hogeschool, de Nieuwe Koers, de NPV en het prof. dr. Lindenboominstiuut. Hebben 'radicale protestanten' van destijds in de laatste decennia geleidelijk hun scherpe oppositie van weleer ingeruild voor een streven naar aansluiting bij de mainstream? Daarbij is de vraag: staat de Groenlezing in deze trend? Helpt de Groenlezing het debat verder of draagt deze eraan bij dat het inhoudelijke debat uiteindelijk helemaal niet meer gevoerd wordt? Zijn onze opvattingen nog 'radicaal christelijk', of meer mainstream gesecularisseerd?
De aansluiting bij het mainstream denken over euthanasie is alleen problematisch als we daarmee iets kwijtraken. Volgens mij blijven orthodox-christelijke uitgangspunten relevant voor het publieke debat. De christelijke hoop kan meer zijn dan een persoonlijke krachtbron om lijden te dragen. Ze kan ook fungeren als gemeenschappelijke krachtbron om elkaar te dragen in een samenleving die zich geen raad weet met lijden.

Van autonomie tot 'doe het zelf'

Interessant is Boers herziening van het autonomiebegrip in de euthanasiediscussie. Het is inderdaad wel erg jaren tachtig om op basis van het argument van autonomie een arts te vragen euthanasie uit te voeren. Als we dan echt autonoom zijn, moet het zelfbeschikkingsrecht 'tot op het bot' doorleefd worden en daarbij hoort dat de laatste handeling door mensen zelf wordt uitgevoerd. Ik ben echter wel gelukkig met het advies van adviescommissie Voltooid leven, omdat de commissie terecht de vraag opwerpt wat het betekent voor de samenleving als we mensen volkomen zelfbeschikkend maken bij euthanasie.
Bij de beoordeling van de vraag naar een verruiming van de juridische mogelijkheden van hulp bij zelfdoding, heeft de commissie een aantal fundamentele aspecten betrokken: een individualistische versus een relationele benadering van autonomie, het belang van veiligheid (voor hulpvragen, hulpverlener en de samenleving), het gegeven dat zelfdoding onomkeerbaar is, het belang van transparantie en de toetsbaarheid van de betrokkenen, zorgvuldigheid, proportionaliteit (de groep waar het om gaat is waarschijnlijk klein), de maatschappelijke rol van de arts, het functioneren van de Wet Toetsing Levensbeëindiging en de reikwijdte van de wet, de functie en zorgplicht van de overheid, het maatschappelijke draagvlak en de wenselijkheid van het voorkomen van gewelddadige zelfdodingen. De zorgplicht en de beschermende taak van de overheid hebben in die afweging een doorslaggevende stem gekregen.[2] Terecht, want juist in het maatschappelijke klimaat waarin veel ouderen lijden aan gebrek aan zingeving en zinervaring is het letterlijk dodelijk om voeding te geven aan het idee dat bij voltooid leven een zelfgekozen levenseinde uitkomst biedt.

Durven, mogen, willen

Boers idee om de patiënt een grotere verantwoordelijkheid te geven in het uitvoeren van de levensbeëindigende handeling kan ik volgen. In de praktijk (bijvoorbeeld in de Verenigde Staten) blijkt dat het zelf het drankje drinken in plaats van de arts een infuus te laten plaatsen, een drempel opwerpt. Bovendien ontlast het de artsen, die aangeven dat euthanasie emotioneel belastend is. Vanwege die drempel en de positie van de arts is het pleidooi begrijpelijk. Maar als christen die oproep doen, vind ik tegelijk ook problematisch. Betekent het niet dat we onze naaste aan zijn lot over laten en zeggen 'doe het zelf'? Dat staat voor mij haaks op de christelijke hoop en op de waarde die we als christenen, maar ook met de internationale gemeenschap, toekennen aan het leven. De menselijke waardigheid komt niet voor niets tot uitdrukking in onze mensenrechten. Het mysterie van het leven, door rooms-katholieke broeders en zuster 'de heiligheid' van het leven genoemd, vraagt om eerbied, respect en uiterste terughoudendheid het lot in eigen hand te nemen. Waar Theo Boer de vraag opwerpt of hij het zou durven, sluit ik bij hem aan met de vragen 'zou ik het ook mogen?' en 'moeten we dit als samenleving willen?'

Brengers van hoop

Ik moet er niet aan denken dat er in onze samenleving een sfeer gaat ontstaan dat we mensen vooral de ruimte willen geven om autonoom te sterven. Of dat nu gebeurt uit wanhoop (suïcide) of als wens bij ziekte of een voltooid leven (euthanasie). Ik hoop dat er om mij heen altijd voldoende mensen zullen zijn om mij ervan te weerhouden dat te doen. Dat er

‘Waar Theo Boer de vraag opwerpt of hij het zou durven, sluit ik bij hem aan met de vragen: zou ik het ook mogen? En: moeten we dit als samenleving willen?’

mensen zijn die mij aan de kant van het leven proberen te houden, in plaats van mij te bevestigen in mijn doodswens. Dat er liefde, zorg en begeleiding zullen zijn om het lijden te dragen.
In de roman Winter in Gloster Huis (2015) weet Vonne van der Meer fantastisch neer te zetten wat de impact van een Voltooid-leven-wet op de samenleving kan zijn. Twee broers krijgen een grote erfenis, met de opdracht er iets goeds mee te doen. De oudste begint een hotel aan een meer, waar je waardig en omringd door aandacht kunt sterven. Het wordt een enorm succes. De jongere broer bouwt aan de overkant Gloster Huis, waar mensen die toch aan hun doodswens beginnen te twijfelen, welkom zijn. Maar wie laat zich daar naartoe lokken? Wie denkt nog dat er iets beters bestaat dan de maakbare dood? Weinig mensen komen over het water naar het Gloster Huis, terwijl de getallen aan de overkant bij het vaarwel-hotel duizelingwekkend zijn. De wachtlijst groeit en groeit. Dat patroon zien we terug in de samenleving: menselijke ervaringen die versteend zijn door teleurstelling, angst en eenzaamheid. Dit moet losgewrikt worden en aangrijpingspunt daarvoor is de aarzeling die mensen toch opeens kunnen hebben. Wie aarzelt, heeft de hoop op een andere levensmogelijkheid nog niet helemaal verloren.
In het euthanasiedebat en vooral ook in zorg en welzijn zijn brengers van hoop nodig. Het is in die zin onmogelijk om minder religieus te denken over euthanasie. De euthanasiediscussie kan prima zonder de verdovende levensbeschouwelijke argumenten die Boer bekritiseert. Maar helemaal niet-religieus denken over euthanasie is voor een christen niet mogelijk. Ook bij niet-christenen leeft het gevoel dat euthanasie een ethisch zwaarwegende keuze is. Dat gevoel is gebaseerd op religieuze restanten in de samenleving en het natuurlijke inzicht in goed en kwaad (Romeinen 2). De pro-euthanasie lobby maakt van deze gevoeligheid handig gebruik door religieuze termen als ‘barmhartigheid’ en ‘waardigheid’ te gebruiken.
In een strikt seculier debat, rationeel, waardenvrij en procedureel van karakter, is het menselijk lichaam niets anders dan een chemisch proces dat eenmaal ophoudt te bestaan. Moeten we de autonome mens aan dat lot overlaten? En zou de drempel bij autonome mensen werkelijk hogere worden als hij het ‘ik’ vernietigt dat geen hiernamaals verwacht? Dat lijkt mij een onhoudbare en ontoetsbare stelling.
Het draait in dit debat om geloof, gebrek aan geloof, hoop en liefde. Rondom euthanasie worden, zoals Boer noemt, tal van geloofsuitspraken gedaan. Stervenden wordt een goed reis gewenst. Mensen verwachten van de dood dat hun lijden volkomen wordt opgeheven. Niemand weet echter op euthanasie op dat punt *evidence based* is. Er is nog nooit iemand teruggekeerd uit de dood om euthanasie als passende keuze kunnen evalueren.[3]

De dood is niet barmhartig

Jezus keerde terug uit de dood. Hij zei: Ik ben de opstanding en het leven. Wie in Mij gelooft zal leven! Jezus heeft de dood vrijwillig gekozen; niet als vriend, om verlost te worden van een ellendig leven op aarde. Die dood was als vijand, om ons te verlossen van ons ellendige leven door ziekte, zonde en schuld. Het gaat zelfs nog veel verder: Hij verlost ons van een eeuwigheid gescheiden zijn van God, nu en na dit leven.
De dood is hoe dan ook niet barmhartig. De dood is de laatste vijand. De dood is niet door Jezus overwonnen om vervolgens ingezet te worden als daad van barmhartigheid. Jezus zelf leert ons wat barmhartigheid is, door te huilen bij een graf en door mensen in een geïsoleerd bestaan van ziekte en handicap op te zoeken. Hij gaf mensen nieuw leven, zin en betekenis. Laten we Hem daarin navolgen. Zo is christelijke hoop niet alleen persoonlijk tot troost voor mensen die geloven, maar ook een krachtbron om in onze samenleving het lijden samen te dragen.

Noten

1 R. van Mulligen. (2010). *Tegen de secularisatie het evangelie?* Lezing. Op 12 maart 2010 uitgesproken tijdens het atelier De jaren zestig in begrippen van het Huizinga-instituut.
2 P. Schnabel, W.J. Schudel,. (…) M.J. Verkerk. (2016). *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag: Rijksoverheid., 16.
3 Zie: W.G. van der Dorp. (2010, 26 november). Het onbewezen effect van euthanasie. *Medisch Contact*.

Auteur

Drs. Esmé Wiegman-van Meppelen Scheppink is directeur van de Nederlandse Patiëntenvereniging en oud-Kamerlid van de ChristenUnie.

Levensbeëindiging: de wet, de feiten en de staat

DOOR MARTIN BUIJSEN **Nederland heeft in vergelijking met andere landen een uitzonderlijke euthanasiewet. Wat staat er in die wet en hoe zijn de cijfers van euthanasie in Nederland? Het Nederlandse euthanasiebeleid moet aan het Europese Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens voldoen en dat beperkt de ruimte voor politici.**

Levensbeëindiging op verzoek (euthanasie) en hulp bij zelfdoding zijn strafbare feiten naar Nederlands recht. Vervolging blijft echter achterwege als voldaan is voorwaarden die onder meer zijn neergelegd in de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (Wtl, ook wel 'Euthanasiewet').
In deze bijdrage zal ik eerst het systeem en de werking van de Euthanasiewet weergeven. Vervolgens wil ik aan de hand van internationale rechtspraak de verhouding van de staat tot euthanasie en hulp bij zelfdoding bezien.
Beide fenomenen lenen zich voor zeer uiteenlopende morele kwalificaties die ook politiek hun vertaling vinden. De houding van een partij als de ChristenUnie tegenover euthanasie en hulp bij zelfdoding is uiteraard een andere dan die van – zeg – D66. Ik besluit met de vaststelling dat aan euthanasie en hulp bij zelfdoding juridische aspecten kleven die politieke smaak overstijgen: mensenrechten bepalen de ruimte voor verschil.

De wet…

Euthanasie en hulp bij zelfdoding zijn strafbaar (art 293 lid 1 en art 294 lid 1 Sr). Van een strafbaar feit is geen sprake als het feit begaan is door een arts, die heeft voldaan aan de zorgvuldigheidseisen én zijn handelen heeft gemeld aan de gemeentelijke lijkschouwer. Deze uitzondering is in het Wetboek van Strafrecht opgenomen als bijzondere strafuitsluitingsgrond (Art. 293 lid 2 jo. Art 294 lid 2 Sr). De zorgvuldigheidseisen zijn vastgelegd in de Euthanasiewet, terwijl de meldingsplicht is opgenomen in de Wet op de lijkbezorging.
Bij melding van euthanasie of hulp bij zelfdoding voegt de arts een verslag waarin hij motiveert waarom hij aan de zorgvuldigheidseisen meent te hebben voldaan. De lijkschouwer gaat vervolgens na hoe het leven van de patiënt is beëindigd. Tevens controleert hij het verslag van de arts op volledigheid. De lijkschouwer meldt de euthanasie of hulp bij zelfdoding aan een van de vijf regionale toetsingscommissies euthanasie (RTE's) en geeft de relevante stukken (art. 7 Wtl).
De RTE beoordeelt of de arts gehandeld heeft overeenkomstig de zorgvuldigheidseisen. Deze houden in dat hij: a. de overtuiging heeft gekregen dat er sprake was van een vrijwillig en weloverwogen verzoek van de patiënt, b. de overtuiging heeft gekregen dat er sprake was van uitzichtloos en ondraaglijk lijden van de patiënt, c. de patiënt heeft voorgelicht over de situatie waarin deze zich bevond en over diens vooruitzichten, d. met de patiënt tot de overtuiging is gekomen dat er voor zijn situatie geen redelijke andere oplossing was, e. ten minste één andere, onafhankelijke arts heeft geraadpleegd, die de patiënt heeft gezien en schriftelijk zijn oordeel heeft gegeven over de zorgvuldigheidseisen a tot en met d, en f. de levensbeëindiging of hulp bij zelfdoding medisch zorgvuldig heeft uitgevoerd (art 2 lid 1 Wtl).
De beoordeling door de RTE (een arts, een ethicus en een jurist-voorzitter) vindt plaats aan de hand van de overgelegde stukken. Wanneer de commissie vragen heeft of nadere informatie behoeft, wordt de meldende arts en/of de geconsulteerde arts daarover telefonisch of schriftelijk benaderd. Is de RTE op grond van de stukken van plan te oordelen dat de arts niet overeenkomstig één of meer van de zorgvuldigheidseisen heeft gehandeld, dan wordt hij voor een gesprek uitgenodigd.
De RTE's geven uiteindelijk een schriftelijk oordeel over de meldingen die zij ontvangen. Komt de commissie tot het oordeel dat aan alle zorgvuldigheidseisen is voldaan, dan ontvangt de arts het oordeel en is de zaak daarmee afgedaan. Luidt het oordeel anders, dan gaat het oordeel tevens naar het College van procureurs-generaal en de Inspectie voor de Gezondheidszorg, vergezeld van het dossier. Het College beslist of tot strafvervolging wordt overgegaan, de Inspectie of andere maatregelen getroffen worden.
Ten slotte bevat de Euthanasiewet bepalingen met betrekking tot euthanasie en hulp bij zelfdoding bij wilsonbekwame en minderjarige patiënten, die toezien op de betekenis van schriftelijke

wilsverklaringen en de betrokkenheid van ouders of voogden in het besluitvormingsproces (Art 2 lid 2 t/m 4 Wtl).

… en de feiten

De RTE's leggen jaarlijks verantwoording af. Volgens het jaarverslag van 2015 ontvingen de commissies in dat jaar 5516 meldingen van euthanasie en hulp bij zelfdoding.[1] In 2002, het jaar waarin de Euthanasiewet van kracht werd, bedroeg het aantal meldingen 1882.[2] Sindsdien is het aantal meldingen dus bijna verdrievoudigd.
In 2015 was in 5277 gevallen sprake van euthanasie, in 208 gevallen van hulp bij zelfdoding en in 31 gevallen betrof het een combinatie van beide. In 4730 gevallen was de meldende arts een huisarts. In 4000 gevallen was kanker de onderliggende aandoening. In 56 meldingen vormde een psychiatrische aandoening de grondslag van het lijden van de patiënt. In 109 meldingen was dementie de grondslag.[3] De levensbeëindiging vond in 4409 gevallen thuis plaats. In slechts vier gevallen oordeelden de RTE's dat niet aan alle zorgvuldigheidseisen was voldaan.[4]
De Euthanasiewet is geëvalueerd in 2007 en 2012. De resultaten van de derde evaluatie worden in de loop van 2017 verwacht. In 2010 werd geschat dat 2,9 procent van alle sterfgevallen in Nederland voor rekening kwam van euthanasie of hulp bij zelfdoding. In dat jaar werd het aantal meldingen geschat op 77 procent van het totale aantal gevallen van euthanasie en hulp bij zelfdoding.[5] Sinds de inwerkingtreding van de Euthanasiewet is in 73 gevallen geoordeeld dat de meldende arts niet zorgvuldig handelde. In geen van deze gevallen is het tot strafvervolging gekomen.

Privacy…

Nederland is partij bij het Europees verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de burgerlijke vrijheden (EVRM). Op de naleving ziet het Europees hof voor de rechten van de mens (EHRM) toe. Het EVRM kwam in 1950 tot stand als reactie op de talloze mensenrechtenschendingen die in de Tweede Wereldoorlog hadden plaatsgevonden. De verdragstekst zegt niets over euthanasie of hulp bij zelfdoding. Maar omdat het EHRM (de allerhoogste Europese mensenrechtenrechter) dit verdrag opvat als een *living instrument* van mensenrechtenbescherming, dat gehanteerd moet worden in *present-day conditions*, heeft deze rechter zich ook gebogen over deze zaken.
Allereerst is het Pretty-arrest (2002) belangrijk.[6] Een vrijwel volledig verlamde ALS-patiënte zocht een uitspraak van de EHRM omdat het Engelse openbaar ministerie weigerde haar echtgenoot op voorhand te vrijwaren van strafvervolging als deze haar zou helpen bij het beëindigen van haar leven. Diane Pretty vreesde een levenseinde dat in haar ogen onwaardig zou zijn en voerde onder meer aan dat het besluit van het openbaar ministerie een schending betekende van haar recht op leven en haar recht op privacy. Met betrekking tot het eerste recht stelde zij dat dit recht geen plicht tot leven kon inhouden. Het hof ging hierin niet mee: het recht op leven impliceert géén recht op sterven.[7] Het belang van het arrest ligt in de overwegingen met betrekking tot het tweede recht. Aan haar keuze om wat Pretty beschouwde als een onwaardig en schrijnend levenseinde te vermijden, stond naar het oordeel van het EHRM het algehele verbod op hulp bij zelfdoding van de Engelse strafwet inderdaad in de weg, waarop het verklaarde "niet bereid te zijn uit te sluiten dat dit neerkwam op een inmenging van haar recht op eerbiediging van het privéleven (…)".[8]
In het *Haas*-arrest (2011) is men specifieker. Ernst Haas leed al 20 jaar aan een ernstige bipolaire stoornis. Omdat zijn moeilijk te behandelen aandoening een waardig leven voor hem onmogelijk maakte, benaderde hij vergeefs meerdere psychiaters met het verzoek om hem euthanatica voor te schrijven. Haas wendde zich uiteindelijk tot het EHRM met de klacht dat er inmenging had plaatsgevonden in het gebruik van zijn privacyrecht, omdat hij aan de voorwaarden voor het krijgen van de middelen, te weten een door een arts uitgeschreven recept na een grondige psychiatrische evaluatie, nooit zou kunnen voldoen.
Hoewel het hof een positieve staatsverplichting tot het nemen van de nodige maatregelen die een (in de ogen van Haas) waardige zelfdoding mogelijk maken niet aanneemt,[9] stelt het wel dat "het recht van een individu om te beslissen *op welke wijze* en *op welk tijdstip* het eigen leven zal eindigen beschouwd worden als een van de aspecten van het recht op privéleven (…), vooropgesteld dat het individu in staat is vrijelijk een dergelijke keuze te maken en daarnaar te handelen".[10] Dit recht mag niet 'louter theoretisch of illusoir'zijn.[11]

‘Pro life-politici moeten beseffen dat mensen het recht hebben te beslissen over de wijze en het tijdstip van het eigen levenseinde’

… en het recht op leven

In beide zaken stelde het EHRM uiteindelijk vast dat de privacy niet geschonden was. In de *Pretty*-zaak oordeelde het hof dat de inmenging kon worden gerechtvaardigd omdat zij tot doel had de rechten van anderen te beschermen, in het bijzonder hun recht op leven. Het Engelse algehele verbod op hulp bij zelfdoding was in de ogen van het EHRM bovendien niet disproportioneel omdat bij de handhaving flexibiliteit wordt betracht. ‘Mercy killings’ blijven meer dan eens door de Engelse rechter onbestraft.[12] Ware dat anders, dan had het hof het ‘behoudende’ Verenigd Koninkrijk berispt. Hoewel het EHRM blijk gaf van sympathie voor de wens van Haas, was het toch van oordeel dat de Zwitserse regelingen een legitiem doel dienen: de bescherming tegen overhaaste besluiten en het voorkomen van misbruik: toegang tot de middelen door mensen die niet tot belangenafweging in staat zijn. Volgens het hof verplicht het recht op leven staten tot inrichting van procedures die kunnen garanderen dat een besluit om het eigen leven te beëindigen overeenkomt met de vrije wil van het betrokken individu.[13] Had het ‘liberale’ Zwitserland niet die procedure, dan zou het hof dat land op de vingers hebben getikt.

In het recht op privacy ligt volgens het hof géén positieve staatsverplichting besloten om een ‘waardige’ zelfdoding te faciliteren. Dat mag, maar het moet niet. Het recht op leven kent wél een positieve staatsverplichting: staten hebben de plicht zelfdoding te voorkomen waar het individu het besluit daartoe niet vrijelijk en met volledig begrip van de implicaties kan nemen. Kwetsbaren moeten beschermd worden, óók tegen handelingen die het eigen leven in gevaar brengen.

Slotsom

Beleidsmakers doen vaak voorkomen dat Nederland in een normatief vacuüm verkeert. De ruimte voor nationaal beleid is echter voorgestructureerd in een niet te onderschatten mate. Zo is de Nederlandse staat onder meer aan internationale mensenrechtenverdragen gebonden en de uitleg die daaraan door de rechter gegeven wordt. Nationaal beleid, in de vorm van wetgeving, regeringsbeleid of jurisprudentie, mag hiermee niet in strijd zijn. Het EVRM is verreweg het belangrijkste verdrag. Over het recht van het individu om te beslissen over de wijze en het tijdstip van het eigen levenseinde wordt uiteenlopend gedacht onder de staten die partij zijn bij dit verdrag. Bij afwezigheid van morele consensus is het volgens het EHRM primair aan hen om de relevante belangen (bescherming van het leven en keuzevrijheid met betrekking tot het eigen levenseinde) af te wegen.[14] Maar niet alle uitkomsten kunnen. ‘Pro life’-politici moeten beseffen dat mensen het recht hebben te beslissen over de wijze en het tijdstip van het eigen levenseinde: een recht dat als alle mensenrechten praktisch en effectief moet zijn. Evenzeer moeten ‘pro choice’-politici ervan doordrongen zijn dat dit komt met verantwoordelijkheden voor de levens van kwetsbaren. In een staat die zich door hoger recht gebonden weet – in een rechtsstaat – zijn politieke keuzes voor uitersten hier niet langer een optie.

Noten

1 Regionale Toetsingscommissie Euthanasie. (2016). *Jaarverslag 2015*. Den Haag., 7.
2 Regionale Toetsingscommissie Euthanasie. (2003). *Jaarverslag 2002*. Den Haag., 3.
3 Jaarverslag 2015., 7-11, 19.
4 Jaarverslag 2015.,17.
5 ZonMw. (2012). *Sterfgevallenonderzoek 2010. Euthanasie en andere medische beslissingen voor het levenseinde*. Den Haag., 41-45.
6 EHRM. (2002, 29 april). appl. no. 2346/02 (Pretty/Verenigd Koninkrijk), NJ 2005, 543 (m. nt. Alkema)
7 Ibid., par. 40.
8 Ibid., par. 78.
9 EHRM. (2011, 20 januari). appl. no. 31322/07 (Haas/Zwitserland), EHRC 2011, 53 (m. nt. Den Hartogh) par. 53.
10 Ibid., par. 51.
11 Ibid., par. 60.
12 EHRM (2002, 29 april). appl. no. 2346/02 (Pretty/Verenigd Koninkrijk), par. 76.
13 EHRM (2011, 20 januari). appl. no. 31322/07 (Haas/Zwitserland), par. 58.
14 Ibid., par. 55

Auteur

Prof. dr. Martin Buijsen is hoogleraar recht en gezondheidszorg aan de *Erasmus School of Law* en het instituut Beleid en Management Gezondheidszorg van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij adviseerde de adviescommissie Voltooid leven over de interpretatie van het EVRM.

Agenda WI

WI zoekt jong talent voor Fellowsprogramma

In januari 2017 start voor de tiende keer het Fellows-talentenprogramma, een introductie in het christelijk-sociale gedachtegoed voor jonge denkers. Ook dit jaar nodigen wij jonge academici met interesse voor christelijke politiek weer van harte uit te solliciteren. Om te proeven van christelijke politiek, of om bestaande kennis verder te verdiepen.

Waarom het Fellows-talentenprogramma volgen?
In het programma wordt een basis gelegd voor het denken over politiek en maatschappij, en doe je kennis en vaardigheden op waar je een leven lang baat bij hebt. Aan de hand van teksten van vooraanstaande politieke denkers – van Augustinus tot Stanley Hauerwas – gaan de cursisten een jaar lang eens per maand met elkaar in gesprek over verschillende thema's binnen de christelijke politiek. Elk van die avonden wordt geopend met een introductie door een deskundige op het betreffende thema. Sprekers dit jaar zijn bijvoorbeeld hoogleraar Johan Graafland, senator Roel Kuiper en bisschop Gerard de Korte. Nieuwe onderdelen van het programma zijn de training opiniërend schrijven en de training debatteren. De cursisten ronden het programma af met het schrijven van een essay.

Investeren in de toekomst
Met dit programma wil het Wetenschappelijk Instituut, samen met PerspectieF en het Opleidingscentrum, investeren in de politiek van de toekomst. Veel van de deelnemers van eerdere jaren hebben tegenwoordig een functie waarin zij de opgedane kennis en vaardigheden kunnen inzetten ten bate van de samenleving. Sommigen binnen de ChristenUnie, sommigen op een andere plek in de maatschappij. De Fellows zijn bovendien waardevolle en inspirerende gesprekspartners voor het WI, bijvoorbeeld over lopende onderzoeksprojecten.

Nieuwsgierig geworden?
Kijk op wi.christenunie.nl/fellows2017 voor meer info.

Solliciteren
Stuur voor 1 december je motivatiebrief en cv naar wi@christenunie.nl.

Deelnemersbijdrage
€ 250,- (studenten ontvangen een korting van 50%).

DenkWijzer-debat 'Christelijke politiek en het levenseinde'

Sinds de Groenlezing die prof. dr. Theo Boer in maart dit jaar uitsprak, is het debat over het levenseinde niet verstomd. Sterker nog, het gesprek hierover lijkt een nieuwe impuls te krijgen in de discussie rondom 'voltooid leven'. Op vrijdagmiddag 28 oktober gaan we graag met u en auteurs van deze DenkWijzer in gesprek over 'Christelijke politiek en het levenseinde'. Welke rol speelt autonomie in vragen rondom het levenseinde? Zijn we werkelijk autonoom als anderen onze keuzes beïnvloeden? En welke rol kunnen die anderen – familie, vrienden, samenleving – hebben in het toeleven naar het sterven?

Deze vragen staan centraal in het DenkWijzer-debat 'Christelijke politiek en het levenseinde', met onder meer Tweede Kamerlid Carla Dik, bijzonder hoogleraar Christelijke Wijsbegeerte Maarten Verkerk.

Programma
- 'De autonomie-paradox', in reactie op de Groenlezing van prof. dr. Theo Boer.
- 'Samen leven, tot de dood', m.m.v. dr. Annemarieke van der Woude, predikant en voormalig geestelijk verzorgster.
- 'Geloofsargumenten in het levenseinde-debat', m.m.v. drs. Gerbert van Loenen, journalist en auteur.

Praktische informatie
Thema: Christelijke politiek en het levenseinde
Datum: vrijdagmiddag 28 oktober
Locatie: Stadscafé de Observant, Amersfoort

Meer informatie en aanmelden
wi.christenunie.nl/levenseindedebat

Groen van Prinsterer lezing 2016

Op 2 maart sprak prof. dr. Theo Boer de Groenlezing *Vrij om te sterven* uit, over dilemma's rond het levenseinde. Donateurs hebben de lezing meegestuurd gekregen bij het vorige nummer van *DenkWijzer*, 'Meer Vluchtelingen'. In deze *DenkWijzer* vindt u enkele reacties op de Groenlezing. Hieronder vindt u de belangrijkste punten uit de Groenlezing opgesomd.

Euthanasie kreeg in Nederland steun van belangrijke protestanten. Protestanten uit theologische, ethische en medische hoek – onder meer theoloog Harry Kuitert – spraken zich uit voor euthanasie, en ook vanuit protestantse media werd euthanasie bespreekbaar gemaakt. Sommige kerkelijke rapporten stelden dat euthanasie in het licht van het christelijk geloof niet onverantwoord hoeft te zijn. Natuurlijk was er ook weerstand, maar die was in de protestantse *mainstream* ondervertegenwoordigd, aldus Boer (p10-11).

Zeven protestantse elementen die bijgedragen hebben aan de snelle acceptatie van de euthanasiewetgeving in Nederland:

1. Voorliefde voor genade; protestanten houden niet van regels en staan open voor het nieuwe.
2. Nadruk op het individu; en aangezien in de ethiek de een niet boven de ander staat, heeft niemand het recht om een ander zijn autonome keuze te ontzeggen.
3. Scepsis over de morele relevantie van bijvoorbeeld een natuurlijke dood
4. Het hiernamaals als de plaats waar mensen getroost zullen worden: 'Wie doodgaat, krijgt het straks beter'.
5. Barmhartigheid: we moeten onze naaste een effectieve oplossing bieden voor zijn lijden.
6. Het leven als een gave waarover de mens mag beschikken en beslissen.
7. Calvinistische rechtlijnigheid: als je vuile handen maakt, wees er dan ten minste open over (p12-15).

Minder religieus denken over euthanasie
In het debat over het levenseinde mogen we getuigen van de christelijke hoop, die zegt dat geen mensenleven op aarde vergeefs is geboren. Maar we moeten minder religieus gaan denken over euthanasie, zegt Boer. In het spreken over het levenseinde wordt vaak gesproken in verdovende termen, ontleend aan religie. De dood wordt voorgesteld als een reis naar een beter leven, waar we ook onze geliefden weer zullen tegenkomen. Die argumenten voor euthanasie vervallen als we minder religieus over euthanasie spreken en denken. We moeten het leven koesteren alsof er geen hiernamaals is (p16-18).

Autonomie 2.0
De autonome wens om te sterven is in Nederland vrijwel altijd een verzoek aan een derde om die wens te realiseren. Bij de uitvoering houdt de autonomie dus op. Maar het recht om te sterven mag niet de plicht tot doden betekenen voor artsen. Tijd, daarom, voor autonomie 2.0, waarbij de betrokkene verantwoordelijk is voor de uitvoering van zijn sterven, zoals internationaal al de norm is. Door de grotere rol van de patiënt, kunnen we zekerder zijn dat hij zijn aanstaande dood tot het laatste moment heeft gewenst. Bovendien wordt zo vermeden dat een samenleving het als taak van de overheid gaat zien om de dood van zijn burgers te regelen (p19-21).

Een welkome dood?

OVER DEMENTIE EN EUTHANASIE

DOOR ANNEMARIEKE VAN DER WOUDE **Zelfbeschikking en autonomie zijn sleutelwoorden in de euthanasie-discussie. Dementie tast het 'ik' van de zelfbeschikking aan. Welk 'zelf' beslist over het leven? Een pastoraal perspectief op de betekenis van nabijheid bij dementie.**

Casus 1

"Een welkome dood", verzuchtten de kinderen. Moeder is gestorven in het verpleeghuis. Ze was helemaal in zichzelf gekeerd. Eerst sprak ze nog zinnen, daarna alleen nog maar woordjes, en op het laatst zei ze niets meer. Haar kleindochter zag nog wel kans om een vage glimlach te toveren op de lippen van oma. Haar eigen kinderen herkende ze niet meer."Achteraf," zeggen de kinderen, "maar dat is achteraf, is het al wel tien jaar geleden dat we voor het eerste gekke dingen zagen bij moeder. Het was na haar heupoperatie. Daar is ze niet goed uitgekomen. Ze slikte veel medicijnen en was totaal in de war. Op een gegeven moment werd het thuis te gevaarlijk. Toen is ze opgenomen." Moeder is langzaam uit het leven weggegleden. De dood was haar meer dan gegund. De kinderen vinden het moeilijk om te bedenken wat de waarde is geweest van de laatste periode van haar leven. Communicatie was er nauwelijks meer. Eten en drinken ging nog wel. En aanraken. Zachtjes aaien. Een hand over haar wang. Een nat washandje op haar voorhoofd. Hadden zij hun moeder dit moeten besparen? En hoe dan?

Casus 2

Nadat de geriater de diagnose 'Alzheimer' had gesteld, heeft ze onmiddellijk contact gezocht met haar huisarts. Ze had het gezien bij haar vader – die kon zo agressief worden dat hij iedereen de huid vol schold en de kopjes door de kamer vlogen – en dat wilde zij onder geen beding. Ze heeft haar dokter om euthanasie gevraagd. Ze was er volstrekt open over tegen de kinderen. Haar arts heeft een paar indringende gesprekken met haar gevoerd. Uiteindelijk heeft hij vastgesteld dat zijn patiënte ondraaglijk leed onder het vooruitzicht dement te worden en naar een verpleeghuis te moeten. De SCEN-arts is tot dezelfde conclusie gekomen. Er is een datum vastgesteld – ze wilde haar verjaardag niet meer meemaken – en ze is, met hulp van haar huisarts en in het bijzijn van haar kinderen, gestorven. De dood verwelkomde ze als een goede vriend. Na ruim zes weken ontving de arts bericht dat de toetsingscommissie van mening is dat hij 'zorgvuldig' heeft gehandeld bij de euthanasie van zijn patiënte.

In de verhalen van deze twee vrouwen openbaart zich een dilemma. Bij beiden was de dood welkom, zij het dat de vrouw die alle stadia van dementie heeft doorlopen, zich daarover niet meer kon uitspreken. Het waren haar kinderen die van mening waren dat moeder 'op' was en haar lichaam 'uitgewoond'. De tweede vrouw wilde zelf een punt achter haar leven zetten. De dood is haar niet komen halen. Zij heeft, daarbij geassisteerd door haar huisarts, de dood opgezocht. Haar kinderen aanvaardden weliswaar haar levenseinde, maar deden dat in navolging van hun moeder. Is de eerste vrouw misschien te laat gegaan en de tweede te vroeg: is dat het dilemma waarvoor wij ons als samenleving geplaatst zien?

Terminaal ziek

In 2015 waren er in Nederland ruim vijfduizend meldingen van euthanasie bij mensen die terminaal ziek waren. Wanneer we het als samenleving het proberen waard vinden om dit getal omlaag te brengen, zie ik twee routes voor me: niet langer doorbehandelen en palliatieve zorg. Het zijn twee kanten van dezelfde medaille. Het vraagt innerlijke moed van een zorgverlener om te erkennen dat hij, als het over *cure* – genezen – gaat, is uitgepraat. Dat is de ene kant. Wijs is die behandelaar die dan de overstap maakt naar *care* – het zorgen voor zijn patiënt. Dat is de andere kant: in lichamelijk, psychisch, sociaal en spiritueel opzicht de stervende terzijde staan. Dat is wat palliatieve zorg behelst. Euthanasie, opgevat als opzettelijke levensbeëindiging op verzoek van iemand die terminaal ziek is, uitgevoerd door een arts die zich aan de zorgvuldigheidseisen houdt, interesseert mij eigenlijk niet zo. Dat klinkt natuurlijk gek, maar ik leg uit waarom. Voor deze zieke mensen geldt dat de dood al bij hen heeft aangeklopt. De euthanasie bekort de periode van het lijden, maar zonder euthanasie zou iemand ook binnen afzienbare tijd gestorven zijn.

Niet terminaal ziek

De gestage groei van het aantal niet-terminaal zieke mensen van wie op verzoek het leven wordt beëindigd, houdt mij meer bezig. In 2015 ging het om bijna 350 meldingen. De grondslag van hun ondraaglijk lijden werd gevormd door dementie (109 patiënten), een psychiatrische aandoening (56 patiënten), of een opeenstapeling van ouderdomsklachten (183 patiënten).
In de hedendaagse euthanasiediscussie in Nederland zijn 'autonomie' en 'zelfbeschikking' leidende principes. Bepalend is het antwoord op de vraag hoe iemand zijn lijden ervaart. Een medisch classificeerbare aandoening is een vereiste, maar daarnaast legt de ervaren lijdensdruk een groot gewicht in de schaal. De draagkracht van de ene mens is nu eenmaal niet dezelfde als die van de andere. Waar de een erin slaagt om bij een afnemende gezondheid de aandacht te richten op wat er nog wel is, wordt het bestaan van een ander gekleurd door het besef van wat er allemaal niet meer kan. In de beoordeling van het euthanasieverzoek wordt de balans tussen draaglast en draagkracht van de patiënt meegewogen. Voor de arts moet het 'invoelbaar' zijn dat iemand de dood verkiest boven verder leven.

Hoewel euthanasie bij mensen die een psychiatrische aandoening hebben en euthanasie bij mensen die hun leven als voltooid beschouwen óók om doordenking vragen – bij deze twee vormen van lijdensproblematiek is namelijk het zorgvuldigheidscriterium in het geding of er werkelijk geen sprake meer is van een 'redelijk alternatief' – laat ik die beide kwesties verder rusten. In deze bijdrage ga ik in op euthanasie bij dementerende mensen.

Het gezonde en zieke 'zelf'

Je zou de hersenaandoening 'dementie' kunnen omschrijven als een ziekte waarbij dat wat iemand maakt tot een uniek individu – zijn hebbelijkheden en onhebbelijkheden, zijn kwaliteiten en tekortkomingen – langzaam maar zeker verdwijnt. Wat overblijft, is een 'zelf' waarbij het soms moeilijk is om er nog sporen in te herkennen van wie iemand ooit was. Er zullen mensen zijn die vinden dat wat rest nauwelijks nog de omschrijving 'zelf' verdient. Hoe dan ook, in een publiek debat over het levenseinde waarin juist het 'autonome zelf' koers bepaalt, is de gedachte aan een vervagend 'zelf' een afschrikwekkend idee.
Het confronteert ons met de vraag hoe je het euthanasieverzoek van een dementerende, met of zonder wilsverklaring, moet interpreteren. Welk 'zelf' is het dat gezegd heeft dat het onder bepaalde omstandigheden sterven wil? En welk 'zelf' is het dat vervolgens misschien ontkent dat het dat ooit heeft beweerd? Krasser geformuleerd: als het 'zelf', iemands kern, oplost in de nevelen van de hersenziekte, is het dan niet geoorloofd om het euthanasieverzoek in te willigen, zeker wanneer dat verzoek is opgesteld of uitgesproken in de jaren dat iemand nog helder van geest was? Is het, met andere woorden, niet logisch om het oordeel van het *then self* te laten prevaleren boven dat van het *now self*?

Stuurman

De Vlaamse arts en theoloog Marc Desmet twijfelt. In *Euthanasie: waarom niet?* (2015), een studie die hij wijdt aan de toon van het hedendaagse euthanasiedebat, vraagt Desmet zich af of wij de dementerende mens wel voldoende 'eren' wanneer wij de wens van de gezonde mens prioriteit geven boven de wens van de zieke. De vraag naar het 'zelf' zou je ook kunnen formuleren in termen van persoon-zijn. Wat maakt een mens tot een persoon? De dominante gedachte in onze Westerse cultuur is dat het persoon-zijn wordt bepaald door iemands vermogen

‘Als wij erin slagen om een andere kijk te ontwikkelen op dementie, dan heeft dat misschien gevolgen voor het doodsverlangen van mensen bij wie Alzheimer is vastgesteld’

om, in een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van zijn omgeving, richting te geven aan zijn leven. Dat vereist vaardigheden die dementerende mensen niet meer bezitten: overzicht over een situatie, besef van tijd en ruimte, vrijmoedigheid en creativiteit om plannen te maken en doorzettingsvermogen om die ook uit te voeren, enzovoorts. Iemand die dementeert treft zichzelf steeds opnieuw in het heden aan. Van een toekomst heeft hij geen weet meer. Toegang tot het verleden is er nog als anderen de deur daar naartoe voor hem op een kier zetten. Zo geredeneerd ontstaat de verleiding om dementerende mensen het persoon-zijn te ontzeggen. Zij zijn niet langer stuurman over hun eigen bestaan. Integendeel, ze dobberen op zee in een roeibootje zonder peddels, overgeleverd aan de elementen.

Verschillende niveaus

Nee, dementie is geen aanlokkelijk vooruitzicht. Nogmaals, is de vraag naar euthanasie dan niet gerechtvaardigd? Natuurlijk is die vraag gerechtvaardigd. Alle vragen zijn gerechtvaardigd. De vraag is niet in het geding, maar het antwoord. Dat antwoord kun je geven op verschillende niveaus. De politiek: dan gaat het om de keuze om wel of niet te investeren in verpleeghuiszorg. De economie: dan gaat het over de kwestie wat mensen die geen geld meer in het laatje brengen, de samenleving waard zijn. Je kunt de vraag naar levensbeëindiging op uitdrukkelijke wens van iemand die dementeert ook belichten vanuit het perspectief van het pastoraat: lukt het om iemand die zichzelf aan het verliezen is nabij te zijn en nabij te blijven? Op het niveau van de filosofie kun je aan de orde stellen welk mensbeeld schuilgaat achter de gedachte dat iemand zijn waardigheid ontleent aan het vermogen om baas te zijn over het eigen bestaan. Een theoloog, tenslotte, kan zich afvragen of God te maken heeft met dementerende mensen. Het is een vraag die John Swinton, hoogleraar praktische theologie en pastorale zorg aan de universiteit van Aberdeen, in zijn boek *Living in the Memories of God* (2012), in ieder geval positief beantwoordt.
Nu wordt het pas echt spannend. De filosofisch-theologische vraag naar het mens-zijn interesseert mij het meest, omdat ik vermoed dat de manier waarop wij als samenleving aankijken tegen mensen die de macht over het stuur van hun leven verloren hebben, de euthanasievraag beïnvloedt. Ik draai de redenering om: als wij als samenleving erin zouden slagen om een andere kijk te ontwikkelen op wat het betekent om dement te zijn, dan heeft dat misschien gevolgen voor het doodsverlangen van mensen bij wie Alzheimer is vastgesteld.

Het lichaam als drager van geschiedenis

Is de eerste vrouw te laat gegaan? En de tweede te vroeg? Dat weet ik niet. Het eerste verhaal toont dat wat uiteindelijk aan communicatie overblijft met iemand die diep dement is, een lichaam is om te koesteren. Het tweede verhaal laat zien dat het schrikbeeld van dementie de vraag naar de dood kan aanwakkeren. Naast een breuk tussen het vroegere, gezonde zelf, en het huidige, zieke zelf van de dementerende mens, neem ik nog iets anders waar. Er is ook een ononderbroken lijn. Het lichaam is de materialisatie van die continuïteit. In de fysieke gestalte liggen herinneringen opgeslagen. Het is dát lichaam dat heeft gebaard en heeft getroost. Het is hetzelfde lichaam dat heeft liefgehad en in woede is ontstoken. En ook als in de broze gestalte van een dementerende nog nauwelijks iets te herkennen is van wie zij was in de kracht van haar leven, dan is het nog steeds hetzelfde lijf. Met een litteken dat herinnert aan een knieoperatie; met de ruwe handen die herinneren aan het werk op de boerderij, en ga zo maar door. Het lichaam is de drager van deze ene levensgeschiedenis. Een mens blijft uniek in zijn lichamelijkheid.

Geestelijke oefening

Ik oefen om bij dementerende mensen mijn aandacht niet te richten op een geest die verward raakt, maar op een lichaam dat blijft. Wanneer je vertrouwd bent met de taal van de theologie zou je zeggen: ieder mens is een schepsel Gods. En dat ben je niet om wat je presteert, maar omdat de menselijke conditie een ‘geschapen’ conditie is. Maar ook als de taal van de theologie je minder zegt, zou ik die andere manier van kijken willen omschrijven als een ‘geestelijke’ oefening: een oefening om het lichaam dat oud, gerimpeld en krachteloos geworden is, maar waarin desalniettemin een mensenleven ligt opgeslagen – een oefening om dat lichaam op waarde te schatten. Tot in de dood.

Auteur

Dr. Annemarieke van der Woude is redactiesecretaris van tijdschrift *Speling, tijdschrift voor bezinning*, exegeet Oude Testament en predikant van de Remonstrantse Gemeente in Oosterbeek. Ze werkte tien jaar als geestelijk verzorger in een verpleeghuis.

Een positief-kritische blik op TTIP

DOOR ROB JONKMAN **Het is ongebruikelijk dat burgers de straat op gaan en handtekeningenacties worden georganiseerd tegen een handelsakkoord dat er nog niet is. Bij TTIP gebeurt dat allebei wel. Veel organisaties en politieke partijen hebben zich op voorhand tegen het verdrag uitgesproken. Is dat niet een beetje voorbarig?**

De weerstand lijkt erg prematuur want de definitieve tekst van het verdrag is nog niet gereed. De brede aversie van dit moment is niet geheel te plaatsen. Van antiglobalisten is bekend dat deze per definitie tegen de gevolgen van vrijhandel zijn, maar de groep tegenstanders is veel breder. Het onderwerp wordt bijvoorbeeld aangegrepen door tegenstanders van de Europese Unie (EU) om te betogen dat wij overgeleverd zijn aan 'Brussel' en zelf niets meer te zeggen hebben. Er wordt echter tegemoetgekomen aan de voorstanders van transparantie, die bezwaar hebben tegen onderhandelingen met een geheim mandaat. De EU geeft op haar website aan met welke punten de onderhandelingen worden ingegaan. Het wantrouwen van veel burgers tegen Europa zal zeker een rol spelen; de indruk kan bestaan dat er besluiten worden genomen met een beperkte democratische legitimiteit. Hiervan is bij TTIP geen sprake als de procedure nader wordt beschouwd. Ook is er de angst dat er sprake zal zijn van de verlaging van Europese standaarden of dat het milieu zal worden geschaad. De Europese Commissie (EC) en ook de Nederlandse regering hebben aangegeven geen concessies te zullen doen op dit gebied. Er worden veel bezwaren opgeworpen over zaken waarover nog moet worden onderhandeld of over veronderstellingen. De in mei 2016 via Greenpeace uitgelekte teksten van wat tot nu toe is overeengekomen, geven vooralsnog geen reden tot bezorgdheid, al geeft dit uiteraard geen garantie voor de uiteindelijke versie van het verdrag. Het zal te zijner tijd in zijn geheel moeten worden beoordeeld.

Chloorkip

Het veel gebruikte symbool van tegenstanders van TTIP is de chloorkip. Chloor wordt in de VS gebruikt om op kippenvlees de schadelijke Salmonellabacterie, waaraan jaarlijks mensen overlijden, te doden. Dit gebeurt in met water verdund chloor. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat dit veilig is voor het milieu en voor de mens, maar door de politiek is het gebruik in lidstaten van de EU verboden, vanwege de angst dat dit zou kunnen leiden tot minder hygiënisch werken. Hier speelt de voedselveiligheid dus geen rol; je zou zelfs het tegenovergestelde kunnen betogen.

Bezwaren van gemeenten

Wat de concrete gevolgen zijn voor decentrale overheden is nog niet duidelijk. Wel is de kans groot dat TTIP het makkelijker zal maken voor Amerikaanse bedrijven om zich in te schrijven voor overheidsopdrachten in Nederland. Het verdrag zal een scala aan onderwerpen raken waar ook gemeenten mee te maken hebben zoals aanbestedings- en staatssteunregels, vrij verkeersregels en mededingingsrecht.[1] Sommige gemeenteraden hebben moties aangenomen waarin zorgen worden uitgesproken over TTIP, zoals begin dit jaar in Utrecht. Andere gemeenten, zoals Amsterdam medio 2015 en Zaanstad enkele maanden later, verklaren zich in moties zelfs 'TTIPvrij'. Dat roept herinneringen op aan de jaren tachtig van de vorige eeuw, waarin diverse gemeenten zich 'kernwapenvrij' verklaarden. Net als toen, hebben deze moties een meer symbolische waarde. Het uitspreken van bezorgdheid ondersteunt de inzet van de EU onderhandelaars, die in grote lijnen de bezwaren van de gemeenteraden delen.

Comité van de Regio's

Gemeenten en provincies zijn vertegenwoordigd in Brussel via het Comité van de Regio's. Dit gremium, waarin decentrale overheden van alle lidstaten zijn vertegenwoordigd, geeft advies aan de EC en het Europees Parlement (EP). Ook over TTIP is geadviseerd, met een positief kritische insteek. Enerzijds worden kansen gezien voor groei en de werkgelegenheid, anderzijds wordt aandacht gevraagd voor de democratische participatie van lokale en regionale overheden. Ook wordt gewezen op de noodzaak van het handhaven van bescherming van het leven, gezondheid, klimaat, milieu, dieren en het in stand houden of verbeteren van de veiligheid van producten.[2]

Garanties

Verantwoordelijk Eurocommissaris, Cecilia Malmström, heeft toegezegd in het EP dat het recht van regeringen om beleid aan te passen of te maken, overeind zal blijven en dat dit in de verdragstekst zal worden opgenomen. Het EP heeft geëist dat er geen concessies zullen worden gedaan als het gaat om de Europese standaarden op het gebied van consumentenveiligheid, milieu en voedselveiligheid.

TTIP: eerlijke internationale spelregels

Gert-Jan Huisman, partner en oprichter van Anders Invest

Zijn er publiekelijk nog verdedigers van TTIP te vinden? De economie stort niet in wanneer het er niet komt, maar toch is de trend zorgwekkend. Mensen willen hogere 'dijken' en verwachten welvaartswinst van protectionisme. Een misvatting! Internationale handel bouwde onze welvaart en het heeft de kans op gewapende conflicten verminderd. Landen hebben namelijk echt wat te verliezen. Soms steeg de handel te snel: aanpassingsprocessen zijn dan pijnlijk. Economen laten dat nu zien. Maar protectionisten willen de boel terugdraaien en dat is andere koek. Jaarlijks bezoek ik tientallen prachtige MKB-productiebedrijven met een groot deel van hun omzet uit het buitenland. Juist bedrijven uit kleine landen hebben een systeem van eerlijke internationale spelregels nodig. Daar horen gedetailleerde product- en kwaliteitsstandaarden bij, anders bevoordelen grote landen hun industrie met specifieke normen en komen daarmee weg. Leidt dat tot een race to the bottom? Nee, vaak zijn buitenlandse normen beter dan de onze, zie Volkswagen en de VS!

Negatieve impact van TTIP op Utrecht

Jolande Uringa, raadslid ChristenUnie Utrecht

Gerechtigheid en Duurzaamheid. Dat zijn de speerpunten van onze fractie in Utrecht. TTIP brengt verplichtingen mee die een negatieve impact hebben op sociale zekerheid, voedselveiligheid, dierenwelzijn en milieubescherming. Het beleid dat wij als ChristenUnie hier in Utrecht mede hebben vormgegeven, wordt door TTIP *overruled*. TTIP is dus schadelijk voor de Utrechtse democratie omdat het verdrag lokale afspraken – tot stand gekomen door politieke stemming van meer- en minderheid – niet respecteert. Bovendien is het spijtig dat onze afspraken voor een fijne, veilige en gezonde stad door TTIP onder druk komen te staan. In een aangenomen motie, door ons meeondertekend, vragen we het college van burgemeesters en wethouders onze zorgen hierover te delen met minister Ploumen, de vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, de Europese Commissie en de Raad van ministers van de EU.

Op 8 juli 2015 is hierover een duidelijke resolutie in het EP aangenomen. De opdracht aan de EU onderhandelaars en de inzet van de Nederlandse overheid is om hierover in het verdrag harde garanties op te nemen. Geen chloorkip dus en geen genetisch gemodificeerde gewassen. Het is duidelijk dat ook ons nationale parlement hier nauwlettend op zal toezien. Dat blijkt bij de genoemde investeringsbescherming, die bedrijven te veel macht zou kunnen geven. Daarover heeft de Tweede Kamer een motie van Gert-Jan Segers aangenomen, waarin wordt uitgesproken dat de geschillenbeslechting geen afbreuk mag doen aan ons rechtssysteem en onze democratische besluitvorming. De EC heeft inmiddels een nieuw voorstel aan het EP gedaan, waarin het oude, bekritiseerde model wordt vervangen.

Hoe verder?

De al of niet terechte zorgen – in hoeverre ze terecht zijn, kan pas bij het eindresultaat worden beoordeeld – die de demonstranten, organisaties en politieke partijen hebben geuit, zijn wel van invloed op het onderhandelingsproces.
De Europese Commissie realiseert zich terdege dat TTIP alleen een kans van slagen heeft, als rekening wordt gehouden met de roep om transparantie en wanneer de voorstellen van de EU als inzet van de onderhandelingen worden gedeeld. Een deel van de teksten wordt echter nog geheim gehouden om de onderhandelingen niet te doorkruisen. Ook over de voortgang wordt meer in algemeenheden gecommuniceerd, maar het is inmiddels wel duidelijk dat er nog een aantal lastige hindernissen te nemen zijn. Overigens is er niet alleen weerstand en kritiek in Europa, maar ook in de Verenigde Staten. De tijd begint wel te dringen.

Conclusie

De race is nog niet gelopen. Het is nog maar de vraag of het lukt om de onderhandelingen over de definitieve tekst van het verdrag voorafgaand aan het aftreden van president Obama in januari 2017

af te ronden. Mocht dat niet lukken, dan lijken de kansen op een akkoord ernstig te slinken omdat noch Donald Trump, noch Hillary Clinton warme pleitbezorgers zijn van TTIP. Trump stelt dat met de vrijhandelsverdragen de belangen van de Amerikanen worden verkwanseld en Clinton is onder andere bevreesd voor de negatieve gevolgen van het minimumloon. Het is dus denkbaar dat wij in Nederland niet eens de kans krijgen om met een goede argumentatie iets van de eindversie van het beoogde akkoord te vinden. Inmiddels is in de publieke opinie sprake van veel aannames, die zeker niet per definitie juist zijn, maar wel tot weerstand leiden. Mocht het akkoord er wel komen, dan zal het nog een hele toer zijn om de negatieve beelden weg te nemen en het resultaat objectief te beoordelen. Zeker als je je gemeente al 'TTIPvrij' hebt verklaard. Gezien alle garanties en mogelijkheden om van het eventuele eindresultaat van de onderhandelingen iets te mogen vinden, zou echter een positief kritische houding tegenover het verdrag een reële optie zijn. In het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie/ SGP voor het EP wordt gerefereerd aan de decennialange verbondenheid van de Amerikaanse en Europese economieën en het blijvend vitaal houden van trans-Atlantische verhoudingen op een zo breed mogelijk front. 3 Wij delen met de VS veel normen en waarden en die overeenkomst kan als basis dienen voor een akkoord waarbij recht wordt gedaan aan onze verworvenheden op onder andere sociaal gebied, (voedsel)veiligheid en milieu.

Geen arbitragemechanisme

Eppo Bruins, Tweede Kamerlid en woordvoerder TTIP

Met TTIP kan de handel tussen Europa en de VS een impuls krijgen en vormen we een sterker blok tegenover Azië. Of TTIP gunstig zal uitpakken, verschilt per sector. Vrijhandel betekent ook dat je regels op elkaar af gaat stemmen en op een aantal gebieden willen we niet dat Europa meer gaat lijken op de VS. In Nederland loopt geschillenbeslechting via de rechter. In TTIP-teksten wordt een arbitragemechanisme ingesteld waarmee bedrijven een staat kunnen aanklagen buiten de reguliere rechtspraak om. Het mechanisme (ICS, voorheen ISDS) voldoet niet aan de eisen voor behoorlijke rechtspraak zoals wij die in Nederland kennen. Arbitrage is vooral voer voor duurbetaalde advocaten en arbiters die per zaak worden betaald. Veel landen willen er weer van af. Wij willen er niet aan. Volgens internationale regels mag je alleen een importverbod opleggen wanneer producten niet voldoen aan de producteisen. De manier waaróp ze geproduceerd zijn (de productiewijze), is geen grond voor een verbod. In de VS gelden hele andere regels voor voedselveiligheid en voor de omgang met mens, dier, milieu en energie. Daarom moeten landbouw en voedselvoorziening buiten het verdrag blijven. Bovendien hanteert Europa strengere regelgeving voor sociale en arbeidsomstandigheden en consumentenbescherming. Dat leidt tot een oneerlijke concurrentiepositie voor bedrijven in Europa. Amerikaanse producten kunnen simpelweg goedkoper worden geproduceerd. Men hoopt dat TTIP ertoe zal leiden dat Amerika ook duurzamere en socialere regelgeving zal gaan invoeren. Je kunt echter op je vingers natellen dat het eerder zal leiden tot een versobering van werknemers- en consumentenbescherming in Europa om het Europese bedrijfsleven niet op achterstand te zetten.

Noten

1 Europa Decentraal. *Belang TTIP voor decentrale overheden*. Zie: www.europadecentraal.nl.
2 Comité van de Regio's. (2015) *Het trans-Atlantisch partnerschap voor handel en investeringen* (TTIP)., 3.
3 ChristenUnie/SGP. (2014). *Samenwerking JA, Superstaat NEE, Verkiezingsprogramma ChristenUnie en SGP* 2014-2019.,18.

Auteur

Rob Jonkman is ChristenUnie wethouder Economie in Opsterland. Hij maakt deel uit van het Comité van de Regio's, dat de Europese Commissie en het Europees Parlement adviseert over TTIP.

Wat is TTIP eigenlijk?

Het vrijhandelsakkoord TTIP kent voor- en tegenstanders en de voor- en nadelen van TTIP worden verschillend afgewogen. Zelfs over de feiten wordt gediscussieerd. De belangrijkste punten op een rij. Wat is TTIP eigenlijk?

Sinds 2013 onderhandelen de twee grootste economische regio's ter wereld, de Verenigde Staten en de Europese Unie, over het Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP). Dit beoogde akkoord heeft als doel economische groei te genereren en onderlinge handel te vergemakkelijken. Dat wordt mogelijk gemaakt door het afbouwen of afschaffen van importtarieven, het aanpassen van belemmerende wetgeving en het erkennen van verschillende standaarden. Zo worden nu in de VS en de EU auto's niet op dezelfde wijze op veiligheid getest. Door wederzijdse erkenning van standaarden is het niet nodig auto's tweemaal te testen, zodat auto's eenvoudiger kunnen worden geëxporteerd en geïmporteerd.

Procedure

Inmiddels is de veertiende onderhandelingsronde medio juli 2016 in Brussel afgesloten. Vooraf worden, na kritiek op ontransparante onderhandelingen, de meeste voorstellen online gepubliceerd en worden belanghebbenden geraadpleegd. Na elke ronde deelt de EU-hoofdonderhandelaar de stand van zaken mee. Na de onderhandelingen worden de Europese onderhandelingsteksten online openbaar gemaakt. De Amerikaanse teksten zijn, na het tekenen van een geheimhoudingsverklaring, door parlementsleden van de lidstaten in een beveiligde kamer in te zien. De regeringen van alle EU-landen en de leden van het Europees Parlement besluiten over goedkeuring van het verdrag. TTIP wordt door Nederland en de andere lidstaten van de EU als een gemengd akkoord beschouwd, waar dus ook nationale parlementen over mogen stemmen. Verwacht wordt dat het uiteindelijke verdrag ook aan de Tweede Kamer zal worden voorgelegd. Het gemengde karakter van het akkoord is echter nog niet officieel bevestigd en is afhankelijk van een uitspraak van het Europese Hof van Justitie hierover.[1]

Voordelen

De Sociaal Economische Raad (SER) concludeert op basis van een metastudie dat TTIP economische groei kan opleveren van 0,5% tot 2%, verdeeld over een periode van tien jaar.[2] Lagere invoertarieven kunnen zorgen voor besparingen bij bedrijven en dus voor meer investeringsruimte. Investeringen kunnen weer leiden tot meer banen. Het genoemde SER-rapport noemt dat er licht positieve effecten op werkgelegenheid worden verwacht.[3] Voor het MKB ontstaan meer mogelijkheden om naar de VS te exporteren.[4] Consumenten krijgen meer keuzemogelijkheden en betalen een lagere prijs voor producten.

Nadelen

Door de toenemende concurrentie zullen waarschijnlijk in sommige sectoren, zoals bij de export van vlees en machines, banen verloren gaan. Ook zijn er zorgen dat de EU-normen op het gebied van milieu, voedselveiligheid, privacy en arbeidsomstandigheden, worden verlaagd. Maatschappelijke weerstand bestaat tegen het mogelijk opnemen van een Investor-State Dispute Settlement (ISDS) regeling. Die regeling houdt in dat investeerders bij een conflict met een buitenlandse overheid niet naar de nationale rechter gaan, maar hun geschil voorleggen aan een speciaal internationaal arbitragetribunaal. Investeringen worden vaak voor de lange termijn gedaan en dan is rechtszekerheid belangrijk. Het probleem van ISDS is echter dat het nationale rechtssysteem geheel of gedeeltelijk terzijde wordt gesteld. De EC heeft daaromin plaats van het bekritiseerde ISDS een Investment Court System (ICS) voorgesteld, dat meer transparant is en het recht van overheden beschermt om regelgevend op te treden. De SER concludeert dat ten opzichte van ISDS het ICS een verbetering is, maar dat het in nog niet voldoende kan functioneren als een internationale instantie met een publiek en onafhankelijk karakter.[5]

Noten

1 Rijkoverheid. (2015). Onderhandelingen over TTIP. Website: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ttip-handelsovereenkomst-tussen-europese-unie-en-de-verenigde-staten/inhoud/onderhandelingen-over-ttip

2 Sociaal Economische Raad. (2016). *Advies TTIP: Transatlantic Trade Investment Partnership*. Den Haag., 146, 165.

3 Ibid, 165. 4 Ibid, 41 5 Ibid, 142

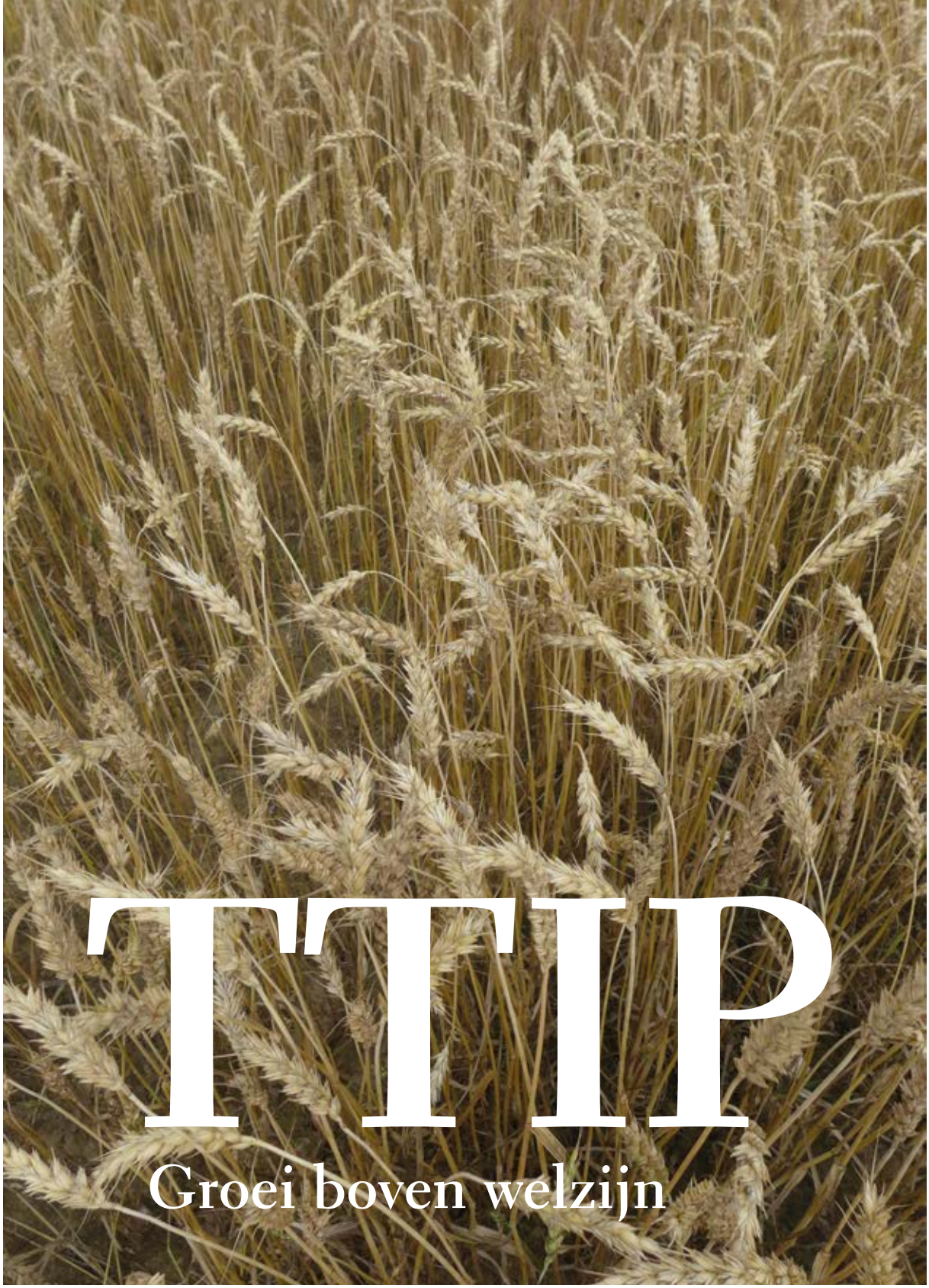

TTIP

Groei boven welzijn

DOOR CHRISTIAAN MEINEN **Discussies over Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) worden vaak gedetailleerd gevoerd. Toch is het goed om een stap terug te doen. TTIP moet niet enkel benaderd worden op het niveau van cijfers, groeipercentages, de chloorkip en het omstreden arbitragehof. Wat is het doel van TTIP? En deugt dat doel?**

"We pray that peoples of all faiths, all races, all nations, may have their great human needs satisfied; that those now denied opportunity shall come to enjoy it to the full; that all who yearn for freedom may experience its spiritual blessings; that those who have freedom will understand, also, its heavy responsibilities; that all who are insensitive to the needs of others will learn charity; that the scourges of poverty, disease and ignorance will be made to disappear from the earth, and that, in the goodness of time, all peoples will come to live together in a peace guaranteed by the binding force of mutual respect and love."[1]

Deze prachtige woorden sprak president Eisenhower in zijn afscheidsrede. In diezelfde rede sprak hij zijn zorgen uit over de groeiende invloed van grote internationals en met name het Militair Industrieel Complex (MIC) in de Verenigde Staten (VS). De woorden van Eisenhower zijn opnieuw relevant in het licht van het vrijhandelsverdrag waarover onderhandeld wordt tussen de Europese Unie (EU) en de VS.

De grenzen van groei

Wat zijn de risico's van een verdrag waar met grote letters 'groei' boven staat? Economische groei, of die nu door TTIP komt of niet, heeft nadelige kanten. Zoals de bankensector keer op keer aantoont: 'ongelimiteerde, eeuwigdurende groei' is onmogelijk. Dit is een natuurlijk principe dat zichtbaar is in de natuur, het leven van mensen en de economie. Groei kost energie. Streven naar economische groei betekent dat grondstoffen en energie in grotere hoeveelheden nodig zijn. Onze economieën en onze energievoorziening zijn nog niet duurzaam. In plaats van te streven naar meer groei, moeten we onszelf wellicht leren beperken. Moeten we gezien de dreigende tekorten aan grondstoffen, klimaatverandering, terrorisme, hongersnoden, vluchtelingenstromen geen andere prioriteiten stellen dan economische groei? De VS en EU zouden onder deze omstandigheden juist de samenwerking moeten zoeken in een transitie naar een duurzame economie. Ze kunnen vooroplopen in deze transitie en op die manier wereldwijde standaarden neerzetten. Zo'n TTIP zou passen in een economie die zich baseert op welzijn en leven, zoals de European Christian Political Movement (ECPM) in haar werkprogramma heeft opgenomen: "Economy is in essence about life. The purpose of all economic activity is to support life and advance wellbeing for all. Economy is meant to provide sufficient means for all people in order to support family life, to let people flourish with their creative talents and to find solutions for the problems they face."[2]

De prijs van goedkoop

De Europese Commissie (EC) en de Nederlandse overheid houden het publiek voor dat TTIP leidt tot meer keus voor consumenten, tegen een lagere prijs: "op Amerikaanse schoenen zit nu een importtarief van 8%. Wordt dit tarief afgeschaft, dan gaat de prijs van Amerikaanse schoenen in Nederland omlaag."[3] Heeft de consument dan gebrek aan keuze, zijn schoenen onredelijk duur? Ewald Engelen vat die beperkende blik op de burger samen als: "Consumenten zijn welkom, burgers zijn lastig."[4]
De lagere prijzen ontstaan in eerste instantie door lagere importtarieven. De verwachting is echter dat het daarbij niet blijft. Extra concurrentie op prijs kan leiden tot de gevreesde *race to the bottom*. Daarin gaat 'goedkoper' ten koste van leveranciers van grondstoffen, werknemers, dierenwelzijn en milieu. Ik geef een voorbeeld van de risico's voor de duurzame agrarische sector.
In de Verenigde Staten worden eindproducten beoordeeld op kwaliteit en veiligheid terwijl in Europa meer aandacht is voor de hele productieketen, dus van begin tot eind. De inzet is dat met TTIP erkend wordt, dat de Europese en Amerikaanse standaarden "gelijkwaardig en veilig" zijn.[5] Maar de veiligheid van het eindproduct is een te beperkte standaard; ook het proces doet ertoe. Europese productiestandaarden voor kippenvlees resulteren in duurdere kip dan de even veilige Amerikaanse kip. Extra concurrentie met even veilige, maar minder duurzame kip, is geen stimulans voor de sector. Verduurzaming komt niet spontaan tot stand in een vrije markt. Duurzaamheid heeft protectie nodig.

Garanties

Zit dat dan niet in de opzet van TTIP? De EC spreekt toch over mensenrechten, oog voor het milieu, dierenwelzijn en eerlijke handel? De positie van de Europese onderhandelaars is duidelijk, ze vinden eerlijke handel en duurzaamheid belangrijke voorwaarden. Tegelijk lijkt de drang naar groei

tegen lagere kosten en met meer keus, oftewel 'consumeren', hier haaks op te staan.
Zo stelt de EC bijvoorbeeld: "EU climate legislation is not part of the TTIP negotiations. On the contrary, TTIP will support our climate targets, for example by promoting trade and investment in green goods and services."[6] De vraag is echter hoe dat in de praktijk uitwerkt. Dat voorbehoud wordt ook gemaakt in het adviesrapport over TTIP van de Sociaal Economische Raad (SER): "Bilaterale akkoorden bieden een kans om duurzaamheid (…) op de agenda te plaatsen. Wel moet daarbij wel sprake zijn van meer dan mooie woorden."[7] De onderhandelingen zijn niet zo transparant dat de Amerikaanse inzet duidelijk is. Omdat het onderhandelingen zijn, is het de vraag of harde garanties gegeven kunnen worden. En verschil is er, ook op kwetsbare thema's. In de woorden van Tweede Kamerlid Eppo Bruins: "in de paragrafen waar EU en VS het nog over oneens zijn, zie je de teksten botsen zoals die door EU en VS worden voorgesteld. Daar zie je de akelige en keiharde werkelijkheid: de VS wil perse niet dit, of wil meer van dat. Met name op het gebied van landbouw en voeding zie je dat er grote verschillen te overbruggen zijn tussen EU en VS. Dat was te verwachten, want juist in die sectoren zijn de ethische verschillen en de visies op de toekomst enorm groot."[8] Je hoeft niet in complottheorieën te geloven om je zorgen te maken over de uitkomst van onderhandelingen die primair in het teken van economische groei staan.

Complexere werkelijkheid

Er is veel kritiek geweest op de geheimzinnige en ondemocratische procedure. De EC heeft daar goed naar geluisterd: sinds het begin van de veertiende TTIP onderhandelingsronde zijn veel van de Europese tekstvoorstellen publiek gemaakt. Toch blijft de informatievoorziening een lastig punt in de discussie. Deze wordt bemoeilijkt doordat de EC eenzijdig positieve informatie levert. Daarnaast zorgt de complexiteit van het thema ervoor dat de risico's vooraf moeilijk in te schatten zijn.
In de discussie tussen voor en tegenstanders van TTIP presenteren beide partijen rapporten waarin men elkaar met berekeningen om de oren slaat. Omdat er geen consensus is over de verwachte impact van TTIP, is er weinig houvast in de discussie. Telt het aantal rapporten? Of is dat ene negatieve rapport van Jeronim Capaldo, waarin de economische groei door TTIP wordt betwijfeld, het meest realistisch? Het antwoord van minister Ploumen op Kamervragen over de betekenis van dit kritische rapport, toont de worsteling met informatie:
"De kritiek van Capaldo over aannames in bestaande analyses is niet onverwacht: immers, elke studie moet, om de werkelijkheid te kunnen modelleren, aannames maken die in de realiteit complexer liggen. Dit geldt ook voor de studie van Capaldo: ook de aannames die Capaldo doet, zijn voor discussie vatbaar."[9]
Die feiten zijn, zoals minister Ploumen terecht stelt, modellen van een complexere werkelijkheid. Dat geldt van zowel positieve als negatieve studies naar de verwachte gevolgen van TTIP. De EC en de Nederlandse overheid willen door met TTIP. Dat is terug te zien in de informatie die gedeeld wordt. Die is niet zozeer 'fout' als wel eenzijdig.

Noten

1. D. Eisenhower. (1961). *Military-Industrial Complex Speech.*
2. ECPM. (2016). What do we stand for? Zie: http://ecpm.info/about-ECPM/what-do-we-stand#hd.
3. Ministerie van Buitenlandse Zaken. (2015, december) *Vragen en antwoorden over TTIP* (Download), 1.
4. E. Engelen. (2014, 28 mei). Waarom het handelsverdrag met de VS met argwaan moet worden bekeken. *De Correspondent.*
5. Ministerie van Buitenlandse Zaken. *Vragen en antwoorden over TTIP.*
6. European Commison. (2015). *Factsheet on Trade and Sustainable Development (TSD) in TTIP* (Download).
7. Sociaal Economische Raad. (2016). *Advies TTIP: Transatlantic Trade Investment Partnership.* Den Haag., 31.
8. E. Bruins. (2016, 25 februari). *Mijn bezoek aan de TTIP-leeskamer.* Blog.
9. E.M.J. Ploumen. (2015, 18 januari) Antwoord Kamervragen. 31985-24.
10. Zie bijvoorbeeld European Commission. (2015). *The Top 10 Myths about TTIP. Seperating fact from fiction.* (Download).
11. Sociaal Economische Raad. (2016). *Advies TTIP: Transatlantic Trade Investment Partnership.* Den Haag., 146, 165.
12. *The Alternative Trade Mandate* (2014). Trade, time for a new vision. Zie: www.alternativetrademandate.org.
13. SER (2016)., 32-33.

Kritiek wordt weliswaar benoemd, maar vervolgens te gemakkelijk weggeschoven met 'geen sprake van' – maar dat weten we pas na de onderhandelingen – en: 'dit zijn de feiten'.[10] Maar bij de feiten zijn we nog lang niet. Bij een zo groot verdrag als TTIP is het uiteindelijke effect moeilijk te voorzien. Daarvan zijn voorbeelden uit het verleden. De handelsovereenkomst NAFTA tussen Mexico, de Verenigde Staten en Canada pakte veel minder gunstig uit dan gedacht en kende ook onverwachte verliezers. De SER waarschuwt in haar rapport dan ook tegen te hoge verwachtingen: "De meest gezaghebbende studies wijzen uit dat TTIP Europa en Nederland extra economische groei kan opleveren, in de orde van grootte van 0,5 procent tot 2 procent, uitgesmeerd over tien jaar. (…) Het is daarom – en met de lessen van NAFTA in het achterhoofd – verstandig om de groei-effecten behoedzaam te ramen."[11] Het is de vraag of de oplossing ligt in een extra onderzoeksrapport. Een soort financiële bijsluiter over de onzekerheid en de risico's is in de communicatie over de verwachtingen van TTIP op zijn plaats.

Nut, noodzaak en het alternatief

Deze discussie op basis van cijfers vertroebelt echter de discussie over het nut en noodzaak van TTIP. We zijn nog niet gebonden aan TTIP en er zijn alternatieven. In alle ophef rondom TTIP moeten we oog blijven houden voor die alternatieven. Een wil ik hier graag benoemen. Wie het rapport: "*Trade, time for a new vision*" leest, vindt daarin uitgangspunten waarin de ChristenUnie en de ECPM zich zullen herkennen.[12] Het rapport geeft enkele principes waaraan een rechtvaardig handelsakkoord zou moeten voldoen, waaronder:

- Mensenrechten en de bescherming van het milieu boven zakelijke en persoonlijke belangen;
- democratische en transparante totstandkoming;
- ruimte voor nationale overheden om te reguleren om duurzaamheid te bevorderen.

Daarnaast heeft de SER een rapport uitgebracht met uitgangspunten waaraan TTIP en andere (toekomstige) handelsovereenkomsten zouden moeten voldoen. Die gouden standaard bestaat uit:

- Duurzaam vergroten van de maatschappelijke welvaart, inclusieve opzet naar opkomende economieën;
- bevorderen van Europese waarden, de bescherming van mensen- en werknemersrechten, milieu, de democratie en de rechtsstaat;
- hoog beschermingsniveau kunnen handhaven en verhogen;
- beleidsruimte om de beschermingsniveaus voor mens en milieu op een adequate wijze te kunnen borgen en verbeteren;
- vrijheid diensten in publiek belang uit te zonderen van verdrag;
- beleid om negatieve effecten te repareren;
- maatschappelijk draagvlak en transparantie borgen;
- effecten op duurzaamheid tijdig communiceren.[13]

Welzijn

Helaas zien we dat wat president Eisenhower hoopte en bad, niet de realiteit van vandaag is. We zien nog steeds mensen wiens kansen in de wereld en de maatschappij ontkend worden. Velen in deze wereld verlangen naar vrijheid. Wijzelf hebben vrijheid, maar begrijpen we werkelijk dat we daarmee ook verantwoordelijk zijn voor de vrijheid van anderen? Wij van de ChristenUnie zijn voor ontwikkelingshulp, de inzet van de krijgsmacht voor vredesmissies en eerlijke handel. Maar beseffen we werkelijk dat alles wat wij in onze Westerse samenleving kopen, consumeren en weggooien, gevolgen heeft voor die ander? We zien dat de VS en de EU ten opzichte van de geciteerde uitgangspunten van president Eisenhower een ander pad heeft verkozen: het pad van het neoliberalisme en 'consumeerderen'. Ja, zowel door Europa als de VS is er veel goeds aan de wereld gegeven, maar ook veel schade en onheil.

In deze tijden van verhoogde dreiging, een wereld in rep en roer, schaarste aan (fossiele) energie en andere hulpbronnen, besluiten de Amerikaanse regering en de Europese Commissie om te streven naar groei, meer keus voor de consument en lagere prijzen. Niet economische groei maar het welzijn van mensen en de wereld waarin we leven moeten het uitgangspunt zijn in toekomstig beleid en dus ook bij handelsovereenkomsten zoals TTIP.

Auteur

Christiaan Meinen werkt bij de Christian Political Foundation for Europe (CPFE), de denktank van de European Christian Political Movement (ECPM) waar de Eurofractie van de ChristenUnie deel van uitmaakt. Daarnaast is hij secretaris van de Thematische Partij Commissie Defensie van de ChristenUnie.

‘Je ogen openhouden naar de buren’

INTERVIEW MET ERNA DE WOLFF, BURGERLID RIDDERKERK

DOOR MIRJAM KOSTEN **‘Meehobbelen’ noemt ze het zelf wat ze doet in de fractie van Ridderkerk. Even later blijkt het toch wel meer in te houden. Erna de Wolff is burgerlid van de ChristenUnie-fractie in Ridderkerk en docent bij de branche gezondheidszorg van het ROC Albeda College. In beide functies denkt ze na over het thema eenzaamheid, dat ze politiek relevant vindt.**

Hoe ben je burgerlid geworden?
Ik deed veel voor de kerk, maar wilde op een gegeven moment ook wat meer daarbuiten iets doen voor de maatschappij. Daar had ik het bij een avond van de kerk over met de vrouw van de wethouder en een paar dagen later belde de wethouder mij met de vraag: “zou de Christen-Unie niet iets voor jou zijn?” Daar had ik eerlijk gezegd nog nooit over nagedacht. Maar je moet ergens beginnen en ben gewoon aangeschoven bij de fractievergadering. In die tijd ging ik net weer studeren, dus het was geen handige tijd om te starten. Een paar weken geleden is die studie afgerond en ik hobbel nog steeds mee. Met het plan me weer actiever in te gaan zetten.

‘Ik kijk met een mildere blik naar de politiek, ook naar de Haagse politiek’

Burgerlid, is dat zoiets als lid zijn van een steunfractie?
Het is niet helemaal hetzelfde. Burgerleden worden officieel geïnstalleerd, mogen bij commissievergaderingen het woord voeren namens de fractie. Mijn onderwerpen zijn de sociale onderwerpen: onderwijs, zorg en welzijn. Ik begon toen met de participatiewet en alle veranderingen binnen de zorg. Ik zei eerst: “laat mij maar meekijken, zonder burgerlid te zijn”. Maar het heeft meerwaarde om bij die commissievergaderingen te zijn, zeker als kleine fractie. Ik zie het ook als de kunst afkijken. Van twee van de drie raadsleden die er nu zitten weet ik dat ze eerst burgerlid waren. Ik kan het anderen zeker aanraden. Je kunt instappen zonder de grote belasting die raadsleden hebben. Dat is echt een zware job, soms een baan naast een baan. Ik kan relatief vanaf de zijlijn, zonder die belasting, meekijken. Het mooie is dat het helemaal open is: ik ben begonnen met de insteek “ik weet niet of de politiek wat voor me is, we zien wel”. Na vijf jaar kun je ook weer wat anders gaan doen.

En, is de politiek iets voor je?
Ik snap nu beter wat er gebeurt. Je bent meer betrokken als burger van Ridderkerk en dat helpt mij om de andere kant van problemen te zien. Als je je verdiept in wat er gebeurt, zie je dat de gemeente serieus bezig is het goede te doen voor haar inwoners. Het belang dat jij voor ogen hebt is waardevol, maar er is vast ook een ander belang dat meetelt. Ik kijk met een mildere blik naar de politiek, ook naar de Haagse politiek. Je kunt ergens wat van vinden, maar soms moet je ook in het politieke spel meebewegen voor het hogere doel. Euthanasie vind ik een mooi voorbeeld. Je kunt zeggen: “tegen, punt”. Maar omdat euthanasie nu eenmaal in Nederland kan, moet je gaan nadenken over hoe we onze maatschappij zo inrichten dat het zo veel mogelijk voorkomen kan worden. Ik denk persoonlijk dat God het leven gemaakt heeft, en het begin en einde bepaalt. Tegelijk moeten we ons realiseren dat niet iedereen daar hetzelfde over denkt – ook binnen de ChristenUnie. Dat vind ik moeilijk: hoe houd je standpunten vast die volgens jou Bijbels zijn en geef je ruimte aan anderen. Ik vind het belangrijk dat de ChristenUnie ook erkent dat dit een lastig thema is. Ik heb geen invloed op de keuzes van anderen, ik kan mij ook inleven in sommige keuzes. Het is zo gemakkelijk om van de zijlijn iets te zeggen. Maar ik kan wel iets doen aan de omstandigheden die leiden tot die keuze.

Je schreef in het nieuwsblad van Ridderkerk een column in de Week tegen Eenzaamheid. Wat kunnen we doen?
In Ridderkerk zijn er verenigingen en wijkcentra waarin er steeds meer aandacht voor eenzaamheid is. Denk bijvoorbeeld aan Stichting Present, een prachtige club. Ik denk dat het voornamelijk zit in je ogen open houden: naar de buren, je achterburen of drie deuren verderop. Wat het ingewikkeld maakt, is dat mensen die eenzaam zijn niet altijd de makkelijkste mensen zijn. Het is de kunst om die te ondersteunen: willen we ook de minste zijn voor die niet zo leuke meneer of mevrouw, die claimt, of rare dingen zegt. Daarom is het ook belangrijk om een netwerk te vormen, dan houd je het beter vol. Eenzaamheid zit ook niet altijd in alleen zijn, je kunt niet alles oplossen door elke dag bij iemand te komen. Je kunt ook het thema ook benaderen vanuit het woonbeleid: ruimte geven aan initiatieven waarin mensen bij elkaar gaan wonen. Dat is in Ridderkerk ook aan de orde gewest. We hebben toen gezegd: “als dit een manier is om eenzaamheid tegen te gaan en mantelzorgers te ondersteunen, laten we daar dan ook voor gaan en zorgen dat daar geen welstand-achtige wetten tussen komen.”

Ligt bij eenzaamheid de verantwoordelijkheid primair bij de maatschappij of meer bij de politiek?
Ik ben bij de politiek betrokken geraakt omdat ik vind dat we ook in de politiek bij die ‘zachtere thema’s’ moeten zijn, juist bij die thema’s. Als ik íets in Ridderkerk wil bereiken, is het dit: te laten zien wat er kan als we vanuit de Bijbel leven, naar het voorbeeld van Christus. Niet teveel blijven praten, gewoon doen. Dat vind ik sterk aan de ChristenUnie. Ik vind dat de partij opkomt voor zwakkeren en veel aandacht heeft voor gezondheidszorg en welzijn; op een hele positieve manier, maar tegelijkertijd door ook de economische kant scherp hebben. En het is een leuke ploeg mensen, hier in Ridderkerk, maar ook landelijk.

Personalia

Erna de Wolff is burgerlid van de ChristenUniefractie in Ridderkerk en docent op het ROC Albeda College, waar ze lesgeeft, onderzoek doet en innovaties begeleidt. Ze schreef in de Week tegen Eenzaamheid de column *Samen tegen eenzaamheid*.

PROEFLOKAAL

Proeven aan lokale politiek

Is politiek iets voor jou?

DOOR RIEKE ELSENBROEK **Wie een béétje betrokken is bij lokale politiek weet dat er in 2018 gemeenteraadsverkiezingen aankomen. Die weet ook dat je als ChristenUnie-afdeling tegen die tijd met een lijst zeer geschikte kandidaten voor de dag wilt komen. En dat je op tijd moet beginnen om de juiste mensen daarvoor te vinden en klaar te stomen. Lastig? Misschien, maar het wordt een stuk gemakkelijker als je een Proeflokaal organiseert! Ook ú kunt daar uw steentje aan bijdragen.**

Bij het woord "Proeflokaal" moet u in dit geval niet denken aan het geurige bouquet van een sappige chardonnay of krachtige beaujolais. Het ChristenUnie Opleidingscentrum heeft een programma opgesteld met allerlei ingrediënten die deelnemers helpen zich te oriënteren op (een rol in) de gemeenteraad. Zo kunnen ze in een kort traject vrijblijvend proeven aan de lokale politiek. Wat gebeurt er allemaal achter de schermen en hoe komen besluiten tot stand? En ook: wat betekent het om raadslid te zijn? Deelnemers gaan samen met de cursusleider in op de lokale politieke situatie en gaan zelf aan de slag met een agendapunt van de raad. Ze trekken hierin samen op met de ChristenUnie-fractie. Bij de afsluiting van deze cursus kunnen deelnemers een duidelijk antwoord geven op de vraag of zij politiek actief willen worden voor de ChristenUnie.

Iedere lokale ChristenUnie-afdeling met een fractie kan een Proeflokaal organiseren. Het programma en alle materialen zijn gratis online beschikbaar voor de cursusleider en voor de deelnemers. Bent u enthousiast voor dit idee en vindt u het ook belangrijk dat de ChristenUnie in uw gemeente sterk vertegenwoordigd is in de volgende raadsperiode? Wilt u dat de lokale democratie op niveau blijft door het optreden van capabele raadsleden? Draag dan uw steentje bij door uw hulp aan te bieden aan het afdelingsbestuur bij de organisatie van een Proeflokaal. Wordt het Proeflokaal in uw gemeente georganiseerd, kijk dan in uw eigen netwerken of u mensen kent met een warm hart voor onze samenleving en voor christelijke politiek, en nodig hen uit om mee te doen. En bent u zelf nieuwsgierig hoe de politiek in úw stad of dorp smaakt, kom dan vooral proeven!

ZELF EEN PROEFLOKAAL ORGANISEREN?

Ook een Proeflokaal organiseren in uw gemeente? Op **christenunie.nl/proeflokaal** vindt u alle praktische informatie over de organisatie, een programma en cursumateriaal voor elke bijeenkomst, promotiemateriaal voor het Proeflokaal en suggesties voor het werven van deelnemers.

ChristenUnie
Opleidingscentrum

Column

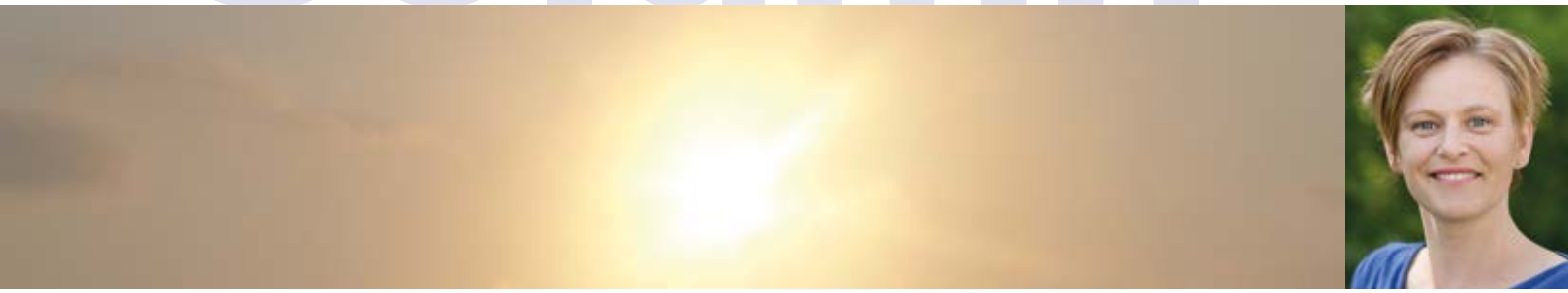

DOOR MARTINE VONK, HOOFDREDACTEUR

Dit voorjaar kozen we het thema 'levenseinde' voor dit nummer van *DenkWijzer*, mede naar aanleiding van de Groenlezing *Vrij om te sterven*. Een interessant thema waar veel over te zeggen is, zoals ook bleek uit de reacties op de lezing van professor Theo Boer. Op de redactie belichtten we het onderwerp van allerlei kanten en het resultaat hebt u in handen. Twee weken na de redactievergadering kreeg ik in het ziekenhuis te horen dat ik ongeneeslijk ziek ben. De borstkanker van acht jaar geleden is teruggekomen en uitgezaaid in mijn botten en longen. Dan komt het onderwerp 'levenseinde' opeens heel dichtbij. We hopen dat ik met medicatie nog een mooie periode krijg om te genieten van het leven met mijn dierbaren.

Tijd om te leven

Door de boodschap 'ongeneeslijk ziek' krijgt het begrip tijd een hele nieuwe invulling. Hoeveel tijd is je gegeven? Dat kan niemand je zeggen. Er zijn statistieken en gemiddelden, maar die gelden zelden voor een individu. Daarop kun je je blind staren, maar dat heeft niet zoveel zin. Wel weet ik dat ik, tenzij een wonder gebeurt, van veel dingen afscheid zal moeten nemen. De kans dat ik mijn dochter ga zien studeren is klein. Oma worden zit er niet in. Een 25-jarig huwelijksfeest evenmin. Dat zijn dingen die ik langzaam zal moeten loslaten. Tegelijkertijd krijgt de tijd die je wel hebt, extra betekenis.

Tijd om te sterven

Een begrip dat veel terugkomt in deze *DenkWijzer* is autonomie. Hoeveel autonomie heb je als mens om te kiezen voor de wijze van sterven? Maarten Verkerk laat duidelijk zien dat het niet een op zichzelf staande keuze is van een individu. Er zijn altijd anderen in deze keuze betrokken. In het christelijke denken is deze autonomie ingebed in het Koninkrijk van God. Dat Koninkrijks-denken heeft niet alleen effect op hoe we leven, maar ook op hoe we ons voorbereiden op de dood. De dood heeft niet het laatste woord. Soms kunnen mensen zo verzanden in de medische wereld dat er geen ruimte is om na te denken over hun levenseinde. Ik denk dat het heel belangrijk is dat mensen accepteren dat dit leven eindig is en zich ook goed kunnen voorbereiden op het afscheid nemen en het sterven zelf.

Geen zorgen

De woorden van Jezus uit de Bergrede 'Maak je geen zorgen om de dag van morgen' zijn zeer waar. Natuurlijk maken we ons zorgen. Ook wij, er is veel onzekerheid over het verloop van mijn ziekte. Maar als je vooral bezig bent met wat morgen zou kunnen brengen, vergeet je vandaag te leven. Dat geldt voor ieder mens, ziek of niet. We kunnen zo bezig zijn met de toekomst, dat we vergeten de dingen (en mensen!) van vandaag de aandacht te geven die ze verdienen. Enkele weken geleden was ik jarig en dat heb ik volop gevierd met familie en vrienden. Niemand weet hoe lang hij of zij zal leven. Daarom moeten we iedere dag koesteren en het leven vieren.

‘Je zou mensen in staat moeten stellen om te leven volgens morele normen.’

Kardinaal Wim Eijk, pagina 7

MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C113432